

ROMAN ŠENOINA DOBA

(1863–1881)

STANKO LASIĆ

I. UVOD

ŠENOINO je doba razdoblje u kojem hrvatski roman nastaje, razgranjava se i afirmira. U tom se razdoblju stvaraju dakle temelji hrvatske romaneskne proze. Možemo konstatirati da je već u tom razdoblju roman postao najomiljenija književna vrsta. Hrvatski roman umnogome stvara i hrvatsku književnu publiku.

U tome najveća zasluga pripada Šenoi. Njegovi romani sačinjavaju jezgro romana ovoga razdoblja. Međutim, Šenoa ne počinje hrvatski roman: on ga nastavlja. On nije ni jedini pisac jer se u sedamdesetim godinama javljaju pisci koji se brzo afirmiraju kao samostalne književne ličnosti.

Najteže je međutim povući granicu između romana i pripovijesti. Termin »pripovijest« često se upotrebljava za kraći pa čak i dulji roman. *Seljačka buna - Historična pripovijest XVI vijeka*. Neke »pripovijesti« ipak nisu romani već uza svu sličnost s »romanima« ostaju pripovijesti. Njihov je sadržaj isuviše jednostavan, linearan i nerazrađen. Treba međutim biti svjestan manjkavosti i nesigurnosti svih kriterija prema kojima bismo roman odijelili od pripovijesti. Nikakav kriterij ne može nas osloboditi »nečiste savjesti« što u roman ne ubrajamo na primjer *Prijana Lovru* ili *Vladimira*. Ali nas isto tako nikakav kriterij ne bi smirio ako bismo ih ispustili kad bismo analizirali hrvatsku pripovijest. Svjesni, dakle, osnovnog nedostatka – nesigurnog kriterija – mi ćemo se odlučiti da analiziramo *dvanaest romana Šenoina doba*:

Miroslav Kraljević: *Požeški dak*, Požega, 1863.

Dragojla Jarnević: *Dva pira*, »Domobran«, 1864.

August Šenoa: *Zlatarovo zlato*, »Vijenac«, 1871.

- Ferdo Becić: *Kletva nevjere*, »Obzor«, 1875.
 August Šenoa: *Čuvaj se senjske ruke*, »Vijenac«, 1875.
 Ante Kovačić: *Baruničina ljubav*, »Vijenac«, 1877.
 August Šenoa: *Seljačka buna*, »Vijenac«, 1877.
 August Šenoa: *Diogenes*, MH, Zagreb, 1873.
 Josip Eugen Tomić: *Zmaj od Bosne*, MH, Zagreb, 1879.
 August Šenoa: *Prosjak Luka*, MH, Zagreb, 1879.
 Eugen Kumičić: *Olga i Lina*, »Sloboda«, 1881.
 August Šenoa: *Kletva*, »Narodne novine«, 1880/1881.

Svjesni smo i drugog principijelnog nedostatka naše analize: izdvajanje hrvatskog romana iz općeg toka hrvatske proze i hrvatske književnosti uopće. Svi će naši zaključci prema tome biti uvjetni. Oni ipak mogu općoj sintezi dati neke korisne sugestije i poticaje.

Netko će prigovoriti da smo se zapravo ograničili na historijski roman. To je samo djelomično tačno. Historijski roman dođuse dominira, ali upravo onako kako dominira historicizam duhom toga doba. Svojim sadržajem »historijski« roman najuže je vezan za sve bitne imperitive svoga vremena.

Pogledajmo dakle o čemu nam govore ti romani. Kakve su sudbine i zbivanja, kakve historije i događaji u njima sadržani?¹

¹ Svi će citati u ovoj raspravi biti iz ovih izdanja:

- Miroslav Kraljević: *Požeški dak* ili *Ljubimo milu svoju narodnost i grlimo slatki svoj narodni jezik* – Prvi naši izvorni roman – Spisao Miroslav Kraljević – U Požegi 1863 – Tisak i naklada Miroslava Kraljevića.
 Dragojla Jarnević: *Dva pira* – Izvorni roman od Dragojle Jarnevićeve – »Domobran«, 1864.
 Ferdo Becić: *Kletva nevjere* – Izvorni roman u dva dijela – Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (Stj. Kugli) – Zagreb – Četvrto prerađeno izdanje.
 August Šenoa: *Zlatarovo zlato* – Historička pripovijest 16. vijeka – Djela IV, Hrvatski pisci – Zora, Zagreb, 1951.
 August Šenoa: *Čuvaj se senjske ruke* – Historička pripovijest – Djela IV, Hrvatski pisci – Zora, Zagreb, 1951.
 August Šenoa: *Seljačka buna* – Historična pripovijest XVI vijeka – Pet stoljeća hrvatske književnosti – MH-Zora, Zagreb, 1962.
 August Šenoa: *Diogenes* – Sabrana djela Augusta Šenoa, knjiga XIII – Binoza, Zagreb, 1934.
 August Šenoa: *Kletva* – Historički roman – Dovršio J. E. Tomić – Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb.
 August Šenoa: *Prosjak Luka* – Pripovijest iz seoskog života – Pet stoljeća hrvatske književnosti – MH-Zora, Zagreb, 1962.
 Ante Kovačić: *Baruničina ljubav* – Ukupna djela Ante Kovačića, sv. 1 – Pripovijesti – HIBZ, Zagreb, 1944.
 Josip Eugen Tomić: *Zmaj od Bosne* – Pripovijest iz novije bosanske povijesti – »Sabrana djela«, sv. IV – Kugli, Zagreb.
 Eugen Kumičić: *Olga i Lina* – Sabrana djela, sv. 2 – Kugli, Zagreb.

FABULE² ovih romana ukazuju na raznolikost ljudskih sudbina. One nas vode u različita razdoblja i različite prostore. Obraduju različite probleme i različite društvene staleže. U toj je raznolikosti i velik dio njihove interesantnosti.

Ali one još više ukazuju i na zajedništvo preokupacija svih pisaca toga razdoblja.

Svi su pisci naime prožeti osnovnom spoznajom – spoznajom Revolucije – : *individuum je subjekt, nacija je subjekt.*

Otuda i tri osnovne teme:

- a) tema ljubavi – odnosno tema prava, slobode i svetosti najintimnijih čuvstava čovjeka;
- b) tema patriotizma i nacionalne nezavisnosti – odnosno tema sjedinjenja individuumu s idejom nacije: nadilaženje subjektivnosti u samosvijesti kolektiva;
- c) tema ljudske jednakosti i društvenog raslojavanja – odnosno tema »plebejstva« i antiaristokratizma.

Sagledajmo prvu od tih tema koja uostalom i većini ovih romana daje osnovnu intrigu; možemo čak uočiti da se u nekim romanima intriga i posve iscrpljuje u toj temi.

a) Tema ljubavi

U romanima Šenoina razdoblja možemo uočiti postojanje *četiriju tipova* ljubavnog odnosa.

Najuobičajeniji tip – sadržan u svim romanima osim *Baruničine ljubavi* – jeste *tip čiste ljubavi mladića i djevojke*.

To je najsvetija realizacija SLOBODE: u novi odnos dva bića stupaju nošena *samo* svojim unutarnjim imperativima. Taj je odnos dakle ČISTOTA sama: otuda i snaga tog ljubavnog zanosa.

Takva je ljubav Petra i Ljubice u *Požeškom daku*, Ivana i Maksice, Jelene i Jurice, Slavka i Anke u romanu *Dva pira*, Kazimira i Pauline, Kneževića i Emice, Agnizske i Hrabinskog, Otokara i Kornelije u *Kletvi nevjere*, Pavla i Dore u *Zlatarovu zlatu*, Dume i Juriše, Klare Posedarić i Jure Daničića u romanu *Čuvaj se senjske ruke*, Jane i Mogačića, Milića i Sofije Heningove u *Seljačkoj buni*, Belizara i Ružice u *Diogenesu*, Pere Prišlina i Dobre Zlatobradić, Ise Zlatobradić i Stanka-Benka Benkovića, Anđelije i Berislava u *Kletvi*, Andre i Mare u *Prosjaku Luki*, Huseina i Mejre, Huseina i Marije u *Zmaju od Bosne*, Olge i Dragutina u *Olgi i Lini*.

Realizacija tih ljubavi ometana je različitim preprekama. Katkada su te prepreke jače od zaljubljenih i njihova ljubav svršava tragično:

² Vidi ovdje *Dodatak*, str. 217-230.

Ljubav dakle dovodi odbijenoga do više forme duhovnog života; on se realizira i spašava u idealu. Zlo je vrebalo, ali je zaljubljeno biće uspjelo naći smisao i rješenje.

Ima ljubavi čišće, plemenitije vrsti, ljubavi prijateljske, kojoj je moje srce i onako od djetinjstva obiklo i takova ljubav zauze mjesto strastvene, goruće nekad ljubavi.

(Dva pira, br. 103.)

Tim riječima Blaženka samu sebe tješi. Tačnije: za samu sebe stvara svoj novi smisao. Te riječi uostalom najtačnije rezimiraju način i strukturu nadilaženja ljubavnog bola.

Ili nesretno zaljubljeni se osvećuje. On ide do dna svoje strasti. Ne bira sredstva kako bi došao do svog cilja – ostvarenja ljubavi. Taj mu cilj međutim izmiče. Jer ljubav je dobro a njegova sredstva postaju zlo!

Tipičan primjer su barun Fichtenberg i grof Ivan Dubna u *Kletvi nevjere*. Varijantu te ljubavi predstavlja i ljubav Grge Čokolina prema Dori. Takva je i ljubav Vittoria Barbara prema Dumi. Kraljica Marija u *Kletvi* prepušta čovjeka koga voli – krvniku! Bolje smrt nego ljubljeni u naručju svoje drage! Time se približujemo trećem tipu ljubavi: strasnoj želji za posjedovanjem.

Treći je tip ljubavi dakle strasna želja za posjedovanjem. Taj je tip ljubavi gotovo u pravilu vezan za »fatalne žene«. To su žene velikog životnog iskustva koje osjećaju prolaznost i stoga žele što snažnije zagrabiti u život. Njima haraju strasti tijela; predmet njihove ljubavi gotovo je skoro uvijek lijep ali nevin mladić; kod ostarijih muškaraca – muškog ekvivalenta takvog tipa žene – interes je okrenut prema »djevicama«.

I jednima i drugima pustoše strasti. Svaki drugi motiv je sporedan. Tip takve ljubavi dao je Šenoa već u svom prvom romanu. Klara Grubar-Ungnad ovako govori Pavlu:

Da – reče – istina je, Pavle. Ja sam dala otrovati Doru otrovom kojemu lijeka nema. Ali znadeš li, zašto? Jer sam poludjela, objesnila za tobom. Ako se griješi namjerom, ja griješnica nisam. Nije mi pamet počinila taj grijeh, srce moje je griješilo. Da mi nije pošlo za rukom uništiti ovu djevojku, da si je grlio kao ženu, ja bih se sama bila otrovala, jer dok sam ja živa, ne bih trpjela, da te druga ljubi, i svaku bih otrovala, koja te ljubi, ma je ti i ne ljubio. Ljubim te, Pavle, kao boga, komu se grešna iznevjerih, a da s tobom mogu dijeliti jedan dan, jednu uru, jedan časak ljubavi, ispila bih čašu otrova do dna. Ako me mrziš, ako me prezireš, Pavle osveti se!

(Zlatarovo zlato, str. 189.)

Jednu varijantu te strastvene ljubavi predstavlja uživanje u putenosti – predavanje putenom užitku: Tah i Lolička, Tah i Jana u *Seljačkoj buni*, Terezija Bačan u *Diogenesu*, Marija u *Kletvi*, Lukrecija u *Kletvi*, Sofija i Julio u *Baruničinoj ljubavi*, Lina, Alfred, Artur, Steiner, Klara u *Olgi i Lini*.

Karakteristično je da romani Šenoina doba najmanje analiziraju (četvrti tip ljubavi) tip bračne ljubavi. Taj je tip ljubavi samo naznačen u odnosu Gregorića i Kate u *Seljačkoj buni*, u odnosu Jelene i Jurice u romanu *Dva pira* kao i u odnosu Kornelije i Otokara u *Kletvi nevjere*.

Pisci su uopće vrlo malo analizirali i opisivali bračni odnos. Brak Ivaniša Horvata osjenčan je svijetlim bojama. Međutim gotovo je uvijek bračni odnos prikazan izvan sfere ljubavi, a u sferi svakodnevne rutine (brak Pravočine u *Požeškom daku*) ili u sferi međusobnog neslaganja i mržnje (brak Ivana Dubne u *Kletvi nevjere*; brak Agnizske u *Kletvi nevjere*; brak Stjepka Gregorijanca u *Zlatarovu zlatu*; brak Tahija u *Seljačkoj buni*; brak Bačana i Klefelda u *Diogenesu*; brak Ivana i Sofije u *Baruničinoj ljubavi*; brak Olge i Alfreda u *Olgi i Lini*; brak Ali-paše Vidačića i Mejre u *Zmaju od Bosne*).

Zabilježimo karakterističan detalj: iako ne analiziraju brakove građana i seljaka, pisci ih u pravilu zacrtavaju kao sretne i smirene ljudske veze.

b) Tema patriotizma i nacionalne nezavisnosti

Gotovo bismo mogli uzeti kao pravilo da se tema čiste ljubavi veže uo temu čistog domovinskog zanosa.

Ovaj detalj iz *Požeškog daka* ima snagu simbola: Petar Dobrotvor pao je u očaj, misli da ga je Ljubica ostavila, napustila i zaboravila; on sumnja u svoju »dragu«; on je na rubu samoubojstva; spasi ga misao na narod!

Za mene druge ljubavi neće biti nego ona, koju sam drugim preporučivao, narodnost će mi biti ljuba, narodni jezik drugarica.

(Str. 289.)

A Jelena iz *Dva pira* na vijest (netačnu, naravno!) da joj je ljubljeni muž poginuo ovako zbori:

Ne trebam utjehe, oče, utjeha je meni najljepša da je pao za domovinu, koju je ljubio i za nju na svaku žrtvu spreman bio.

(Br. 58.)

Ili: u »najkozmpolitskijem« hrvatskom romanu toga razdoblja na svadbi Kneževića i Emice na »Orlovgradu« pletu zajedničko kolo plesovi i narodne nošnje Hrvata, Poljaka i Čeha. Jer i Knežević kao i preminuli mu pobratim Lobinski bijahu »vatreni rodoljubi«:

Bijahu veliki rodoljubi: Lobinski vatren Poljak, dušom i tijelom, a Knežević domobran Hrvat, koji nije poput mnogih drugih u potpuno njemačkom zavodu svog materinskog jezika zanemario i zaboravio. U svagdanjem općenju naučiše brzo oba svoja jezika, što im međusobno prijateljstvo još većma učvrsti.

(Kletva nevjere, str. 5.)

I Šenoa gotovo uvijek temu čiste ljubavi veže uz temu zanosne žrtve za narod. Simbolična je slika: pristanak Anđelije da pođe za Corjanskog iako voli Berislava; glava Berislava Paližne na kraju romana! Karakterističan je detalj: plemić Milić ne ide protiv seljaka, on odgaja djecu vođe buntovnika – Ilije Gregorića.

Poput Petra Dobrotvora, i Kovačićev Ivan Martinić nalazi smisao u radu za narod: vraća se na rodnu grud.

I Tomić je prikazao svog glavnog junaka kao domoljuba i zanosnog ljubavnika.

No, do vrhunca je sintezu čiste ljubavi i čistog patriotizma doveo Kumičić. Olga je inkarnacija te sinteze. U njoj nema ni trunka zla. U njoj živi vječna ljubav prema Dragutinu i domovini.

Zašto nesretna? upita Olga. Ne, ne, Milane! Sretna je naša domovina. Izdajica ima svuda, nu čil i uman je naš narod. Milane, ja ćutim, da sam pri kraju života, nu vjeruj mi, teško je umrijeti kad vidim . . . O moj mali Milan živjet će samo za svoju domovinu . . .

– Olgo, ja ću za dva, tri dana u Zagreb; što želiš da kažem onima koji te ljube?

– Reci im, da mi je zadnja molba, da mi dijete čuvaju i da ga kao Hrvata uzgoje. (Olga i Lina.)

(Olga i Lina, str. 197.)

Tema »ljube« (»dragog«) i tema domovine u hrvatskom romanu Šenoina doba nêodvojivo su povezane. Jedno uvjetuje drugo: osnova njihove sinteze je moralna čistota. I jednu i drugu ljubav moguće je ostvariti jedino u apsolutnoj predanosti. Apsolut je u korijenu ljubavnog i domovinskog čuvstva. Ali tu nastaje i jedan prividan paradoks. Ta se apsolutna punoća ukazuje apsolutnom prazninom! Dāti kao apsolutna čistota – i ljubav i patriotizam ukazuju se daleko od života i zato: naivni i smiješni. Dobro bez zla postaje zlo bez dobra! Najčišća uzornost i divni moralni i ljudski poziv ako prijedu u apsolut postaju suprotnost – užas i tjeskoba i strava i gađenje:

Oj dječice moja, u svih vas mi neka živi duh slavjanski; kad mi dorastete do mača i puške, budi vam prvo upotrebit ih za obranu rođa svoga. Nadam se da ćete biti ogledalo svih sinova hrvatskih u ljubavi i vjernosti za domovinu, i da vas neće moći nikakova hulja krenuti s prava puta, a moje kćerke prednjačit će svojim

sestram po rodu i krvi u svakoj krijeposti, neće se u njih izgubit značajnost hrvatska, a tako i treba da bude; držati se vjerno svo- ga a tude odstraniti.

(Dva pira, br. 2.)

Kad bijaše pjevana pjesmica »Gdje je stanak moj?« uzdigne po- nosito glavu kod stiha »Hrvatska je stanak moj«, a suze rajске slasti orosiše joj duge trepavice.

(Dva pira, br. 9.)

U toj se koncepciji svijeta nužno tema nečiste ljubavi – a to znači tema odbijene ili putene, požudne ljubavi – veže uza zlo, to jest uz izdaju domovine. Dobro se veže s dobrim, a zlo sa zlim.

Kao primjer možemo uzeti Alfreduvu ljubav prema Lini – to je tamna i mučna ljubav koja u svojoj zaslijepljenosti ne vidi ni drugog čovjeka ni domovine:

Lina, njegova rajсka Lina, bila mu je jedina misao, jedini topli i bolni uzdah ranjene duše. Sve bi on dao, sve svoje blago, vola za volom, šumu za šumom: svoju domovinu, županiju za župani- jom ...

(Olga i Lina, str. 90.)

Svi romani na neki način kazuju da je najviše dobro DOMOVINA. Pa ipak možemo uočiti razvoj u toj temi, pratiti kako ona raste i kako se učvršćuje iz romana u roman, od pisca do pisca.

Kraljevićev *Požeški dak* iscrpljuje se sav u ljubavnoj intrigi, a patri- otska tema toj intrigi doista je samo »pridodata«. Mogli bismo čak reći: prilijepljena. Pisac tu temu nigdje ne određuje pobliže: nije jasno kakav smisao ima patriotski rad Petra Dobrotvora u vojsci cara Jo- sipa II!

Jarnevićeva je već preciznija. Ona je orijentirana izrazito protu- mađarski. Patriotizam je za nju ilirizam. Rat godine 1848. oslobodilački je rat, pravedan rat. Snage su u romanu jasno podijeljene: na jednoj strani ilirci-domoljubi (Bogatovićeva djeca i Blaženka Nehajković) a na drugoj strani mađaroni-izdajice (Nehajković i Nepravdić). Na toj je osnovi sagrađen i prvi sukob u Blaženki: emancipiraue od oćeve izdaje i samovolje. Scena između Nehajkovića, Mirka Bogatovića i Bla- ženke nadalje je karakteristična.

Nehajković nastoji pridobiti Mirka za mađarone; nagovara ga da stupi na pravi put:

Što su stali neki buncati o Ilirstvu i narod s tim zavadati, i treba je raširenju takovih namišljajah krijeپko predusretati, a tko može to bolje od svećenika, u koga se narod pouzda. Ne moram vam raz- lagati od česa zavisi blagostanje seljanа, samo toliko, da u neposri- jednom posluhu svojih poglavarah: vlastelina i svećenika.

(Dva pira, br. 25.)

Mirko se međutim suprotstavi Nehajkoviću, i Blaženka ga zadivljeno promatra. Mirko se obara na plemenitaške ideje Nehajkovićeve i poziva ga da se vrati u pravo kolo naroda svoga i pristane uz istinske domoljube:

Vam, niti je do blagostanja, niti je do časti ni slave svoga roda; vi gojite podle misli, pogrdne za naš narod. Vaša je namjera, da se suprotstavite duševnom napretku puka, da ga tim lasnije uzmognete tlačiti u ropstvu.

(Dva pira, br. 27.)

Pristanite uz one koje nazvaste novotare, pokažite svijetu da se nije čista hrvatska krvca u vas usirila, već da ste počutili u sebi plantit uznositi žar domoljublja i da ste vrijedan biti od slavne krvi koja vam teče u žilah.

(Dva pira, br. 28.)

Blaženka je oduševljena Mirkovim riječima i njegovim zanosom, jer »značaj, koj Mirko pokaza, bijaše čvrst, muževan, bez podlosti i svoje koristi; slava domovine, njezin napredak i duševno-materijalno blagostanje bijaše mu težnja« (Dva pira, br. 30). I zato ona poslije toga razgovora ovako razmišlja:

»Oh, kakov muž, kakav je to domoljub«, uzdahne djevojka, »u sebi čuti, da je pozvan izvršiti svete dužnosti, i ove izvršuje bez bojazni od nevjernika, licumjeraca i izdajicah. Pripravan je požrtvovati se za domovinu. Domoljublje dakle nije šimera! Iz života izlazi, iz punoga srca, ovo osjećanje, i sveto je već po svom izvoru.«

(Dva pira, br. 30.)

Šenoa direktno nastavlja ovu inspiraciju. Ali, u njega će se patriotizam još detaljnije i određenije precizirati. Prava korist naroda je nacionalna nezavisnost i ustavnost, sloboda i zakonitost. Nacionalnu nezavisnost moguće je postići samo slogom. Šenoina koncepcija se iz godine u godinu radikalizira: dok je *Zlatarovo zlato* priča o pobjedi zakona nad samovoljom, dotle je *Seljačka buna* priča o nužnosti sile protiv samovolje. *Diogenes* je upozorenje: iznad svega realnost i konkretna akcija; uperen je dakle protiv apstraktnog radikalizma. *Kletva* je vizija propasti hrvatske zbog unutrašnje nesloge: akcenat pesimizma nije samo sadržan u fabuli već i u općem tonu: Šenoa VAPI za jedinstvom!

Nad bregovima, nad dolinama sterao se mir i mrak. Nijem bijaše Grič, nijema i kaptolska strana. Crni tornjevi, crne zidine dizahu se u blijedo plavetno; ogoljele se grede mlina isticahu poput grdne okosnice nad pusti vrbik. Gdjegdje ležahu uz potok među grmljem blijede lješine, katkada zablisnu koplje koga stražara, a na srijedi valjao se muklo šumeć krvavi potok. U to doba stajашe na brežuljku

do potoka dugačka crna sjena kao crn stup. To bijaše čovjek. Dugo promatrao je taj mračni krvavi kraj i po koji uzdah izvinu se iz njegovih prsiju. Gle! Plamen planu na gorištu ispod hrpe pepela i ožari rumeninom žarom lice dugačke sjenke – lice Miroslava daka, ožari pjeneću se vodu, blijede lješine, crno garište. Dak prekrstiv se šanu:

– Propast tvoja, Izraele od tebe.

I udari zvono na stolnome hramu javljajući noćne časove, a zvon razlegao se kroz noć daleko, visoko, široko, kao da pjeva užasnu pjesmu:

– Propast tvoja, Izraele, od tebe!

(Kletva, str. 69.)

Međutim, dok je Šenoa jasan u pogledu borbe protiv tuđina (to jest protiv onih snaga čije ekspanzionističke smjernice nužno konvergiraju prema Hrvatskoj: dakle prema Mađarskoj, Austriji, Veneciji, Turskoj), dotle on nije dovoljno određen u analizi snaga koje treba da se tim silama suprotstave. On stalno ukazuje na to da se partikularistički interesi prikrivaju zvučnim frazama, ali ne nalazi konkretno rješenje. On poziva na jedinstvo pravih rodoljuba. Ali to je jedinstvo još uvijek u Šenoa neko apstraktno jedinstvo svih staleža. Upravo karakteristično: *dobrih snaga unutar svih staleža*. Njegov je posljednji pledoaje: poziv na mudrost i razum! On stvara lik Jankovića i lik biskupa Pavla. Jedan pobjeđuje a drugi pada. Oni su iznad svega: razum i akcija.

Janković pobjeđuje ali je slika koju roman o Hrvatskoj daje teška i tmurna. Možda je upravo ta smionost Šenoina – da otvoreno pokaže rane nacije – najpozitivnija. Jer Šenoa iznad svega vjeruje u pobjedu istine. Dobro je istina, istina je dobro.

Šenoa ukazuje na to da je rješenje u ljudima kao što su Janković, Živan Benković, Pavle Horvat, Martin Lončarić. Ali, on ima iza sebe golemo iskustvo: nije više optimističan kao u svom prvom romanu gdje Alapić čestita Jakopoviću na rušenju Ungnada!

Ipak, lajtmotiv je stalan: nacionalnu nezavisnost moguće je očuvati samo oslonom na moral i realizam, na istinu i razum!

Jer zlo je ogromno:

Prosudi posljedice, gledaj u praktički život. Svaki mladić, koj je visoka roda zna da mu je u zemlji pričuvano mjesto. On to smatra svojom povlasticom, svojim pravom. Ne pita on kakovo je mjesto, već samo, da li nosi zlatnih kamata. Ponudi mu mjesto generala, primit će ga, ponudi mu mjesto velikog župana, primit će ga, načini ga opatom, opatovat će, postavi ga banom, banovat će. Za dužnost ga ne boli glava, za njegove dužnosti neka se brinu kmetski sinovi, znanja i ne treba, znanje zamjenjuje vlast, vlasti se ne smiješ opirati. Mirnom dušom svlače i oblače ti ljudi svakim danom novo ruho, lakoumno skaču od jednog mjesta na drugo. Obiteljska sveza nije im nego sredstvo, da okrijepe svoj poveljenih ceh, a taj svoj ceh

smatraju oni narodom, skup svojih licada, oranica, vinograda smatraju domovinom, bezobzirnu svojevolju smatraju svojom slobodom. Gdje je tu ona sveopća ljubav, koja u svakom čovjeku nazire brata, gdje svaki sve, a svi svakoga ljubiti moraju, gdje heroizam, da jedan žrtvuje svoju sreću za sve, gdje sadanji smrtnik radi za sreću budućih vjekova, gdje ona sveta svijest, da i bogataš ima dužnost raditi u društvu za društvo, da mu valja ustrajati i ozbiljno raditi na onom mjestu na koje ga nuka duša, na kojem ga ima ušćuvati vještina? Malo, ah, vrlo malo toga ima u ovoj zemlji. A zato ide sve na zlo. Svatko navlači opće poslove na svoju korist, te misli, da je to njegovo pravo. Sebičnost rastvorila je gotovo sve duše naše kraljevine. Gdje ima zdušnosti, gdje ima ljubavi za opće dobro, gdje? Vrzino kolo je naša zemlja osobnih strasti gdje je svaki spreman rad svog probitka utamaniti drugoga. Lakoma je bjesnoća, gdje jedan drugoga grabi za srce. Razdor kipi među plemstvom, sitne zavade rode plamenom silne mržnje, najljepše sile se troše za ništa, a zemlja uzdiše zemlja plače, jer je Bog skinuo s njc blagoslovnu ruku i ništa, ništa ne može uspijevati. A stranac to zna, stranac to vidi. Željan plijena, dovuče se kradomice, pazi i traži, zaviri svakomu u dušu, baca posvuda mreže.

(Diogenes, str. 58–59.)

Možda najsmionije i najdivnije Šenoine riječi!

Videnje prošlosti i budućnosti!

Trenutak iskustva i intuicije.

Zlo je ogromno: to otkrivaju i romani Kovačića i Kumičića.

U prvoj historiji sin grli majku! U drugoj brat sestru!

Tko je kriv? Tuđinac – odgovaraju oba pisca. I *Baruničina ljubav* i *Olga* i *Lina* poziv su da se ostane vjeran domaćim, hrvatskim krepostima i običajima.

Tema patriotizma prisutna je i u *Kletvi nevjere*, ali je tu ta tema samo sporedan element glavne radnje (dodajmo: ipak je drama Hrabinskog sagrađena na temi domoljublja!): zapletenosti ljubavnih i životnih zgoda i nezgoda u internacionalnom centru Evrope – Beču.

Nije tako s Tomićevim *Zmajem od Bosne*. Tomić po svaku cijenu nastoji pretvoriti Husein-bega Gradačevića u nacionalnog borca, a sama priča mu protivrječi: Husein je *turski* disident koji se pobunio iz partikularističkih begovskih i religioznih interesa. Dakako da Tomićev poziv na slogu i jedinstvo nema ni snage ni širine Šenoina apela.

c) Tema ljudske jednakosti i društvenog raslojavanja

Mjesto vlatelinskih dvorova, punih tamnih romantičnih priča, dižu se ponosne potleušice zdravoga i veseloga puka, a iz tih potleušica hrle sinovi puka, marljivi i daroviti ljudi u široki svijet, pa se svi vraćaju zdravi i kreпки Hrvati u domovinu svoju i svi se hvataju u zajedničko kolo, da uskriše opet sretnu i staru hrvatsku zemlju!

Samo dao bog još zdravom tvom puku pravih hrvatskih učitelja pa smjelo pokaže onda put svakomu ciniku, što zdvaja o tvojoj budućnosti i prezire tvoju sadašnjost, neka se ukloni od tvojega ognjišta.

(Baruničina ljubav, str. 198.)

Svi su romani ovoga razdoblja zanosna glorifikacija ljudske jednakosti i oštra osuda plemenitosti po rodu. Postoji samo jedna plemenitost: plemenitost srca i duše. Plemenitost značaja.

To je vrijeme postfebruarsko.

I zato nije nimalo slučajno što i prvi roman, *Požeški dak* – iako radnju prenosi za više od pedeset godina unazad – zlo vezuje za velikaša (za čovjeka koji izigrava velikaša) a dobro za građanina.

Kao što je polarizacija između dobra i zla bila jasno postavljena i za tim ekvivalentno povezana u temama ljubavi i patriotizma, tako je i s temom o ljudskoj jednakosti. A tema o jednakosti je implicite tema antiaristokratska.

Dakle: bahati aristokrat bit će zlo.

Ali: bahati i samovoljni aristokrat.

Jer: polarizacija ovdje ne može biti izvršena rigorozno – to bi naime značilo protivrječiti principu jednakosti. I aristokrat je čovjek! Prema tome: i on može biti dobar. Ipak nam hrvatski roman ovog razdoblja pokazuje često hrvatskog aristokrata kao Zlo a rijetko kao Dobro. To je gotovo pravilo ako je radnja suvremena.

Dragojla Jarnević oštro je osudila aristokratizam vežući uz lik jedinog aristokrata u romanu pojmove: nacionalna izdaja, pohlepnost, samovolja, tiranija, ucjenjivanje, lakomost, lukavost, ljubav prema novcu itd., itd. Ukratko: Zlo! Ali je ona to veći dignitet čovječnosti i plemenitosti dala Blaženki koja je znala uzdići se nad društvene predrasude, odvojiti se od oca, pobijediti svoju strast prema čovjeku koji je ne voli. I zato njoj Jelena odaje punu hvalu:

Da i niste plemenita roda, već bi vas ovo priznanje dosadašnje vaše krivnje oplemenilo i očistilo vam krv od smrada, koj teče u krvi svakoga izdajice domovine svoje.

(Dva pira, br. 45.)

Iz predrasuda Otokara Dubne (*Kletva nevjere*) proizišle su sve nedaće Emice i Kneževića; te su predrasude umnogome skrivile tragediju Pauline, Kazimira i Artura.

A taj Otokar Dubna bio je odgojen kao demokrat! Becić u tom detalju pokazuje kolika je bila privlačnost u plemenitom rodu. U vrijeme kad su ovi pisci pisali svoje romane bila je to još uvijek *realna snaga*. Zato toliko na nju i udaraju; zato je negiraju.

Biti plemić! To je glavni razlog upornosti Jule Pravočine da neće udade za Nišića!

Najdetaljniju analizu aristokracije izvršio je Šenoa. Njegova je opća teza slijedeća: dobro i zlo nisu društveno uslovljeni, dobrih i plemenitih ljudi nalazimo u svim staležima.

Pa ipak: i Šenoa će biti mnogo stroži u osudi aristokracije. Građane i seljake koji se vezuju uz aristokraciju i njene interese Šenoa mahom boji kategorijom zla.

I u *Zlatarovu zlatu* već je Šenoa oštar: Pavle je iznimka. Pavle postaje pun čovjek – svoj, nepokolebiv – tek pošto je nadvladao iskušenje strasti i autoritet oca – bahatog aristokrata. Pavle postaje plemenit tek kad zaniječe plemenitost roda i afirmira plemenitost značaja, duha:

A to moje oko pokaza mi Krupičevu Doru, ta moja duša pregnula k Dori. Kad je iznijeh iz gotove smrti, kad je se sumrtve dodirnuh ovima svojim rukama, uzavre mi srce kao vilovit konjić. I duša mi reče: Gle nije l' to čelo glatko i bijelo kao onom u gospodskom dvoru? Ove plete nisu svilene, ove usne bujne i mekane, ovi prstići tanki i obli, kao što uznositim gospodicama, što ih vidaš u očevu dvoru. Jest i sto puta jest! – reče mi duša. Jest i sto puta jest, kucalo srce. I podah se djevici srcem i dušom – al djevici, jer oko žarkoga srca trd mi vije oklop – čast i poštenje.

(*Zlatarovo zlato*, str. 53.)

Kao po pravilu u Šenoae se dobro povezuje s dobrim a zlo sa zlim bez obzira na staleže. Bez obzira na stalež čovjek postaje u Šeninim romanima dobrim ako participira u vječnim i neizmjenjivim zakonima dobra. Zato u njegovima romanima prisustvujemo stalnoj borbi između zla i dobra. Ta se borba rijetko vrši u ličnosti, ona se mahom vrši između ličnosti, grupa, političkih struja. Još smo daleko od psihološkog romana. Tu će borbu – apsolutno dobro i zlo u sukobu u ličnosti – analizirati tek Leskovar.

Pravilo je dakle u Šenoae da Radak pomaže Pavlu a da Čokolin uništava Doru (*Zlatarovo zlato*). Pravilo je da zajednički jezik nalaze i brdovečki župnik Babić i mudri aristokrat Ambroz Gregorijanec i odlučni seljak Matija Gubec! Pravilo je da Drmačić pomaže Tahiju, a naposljetku mu se osvećuje. Pravilo je da je Janković najvjernijeg pomagača dobio u majstoru Josipu Juratoviću (*Diogenes*). Simbol je pak: prijateljstvo Pavla Horvata sa Živanom Benkovićem, kao što snagu simbola ima i prijateljstvo Mikice s »gradskim ljudima« (advokatima) i ciganinom Ugarkovićem.

Ante Kovačić pledira za jednakost ali kod njega nema pomirbe: aristokrat je zločinac! Jer Ivan Martinić nije aristokrat već šljivar. No i on postaje istinski i pravi sin domovine tek kad se vrati na rodnu rudu. Svog sina daje odgajati na seljačku. Kovačić je odlučno antiaristokratski i antigradski usmjeren u *Baruničinoj ljubavi*. Sve zlo dolazi iz grada i od nejednakosti. Plemenitost je: plemenitost duha. Kovačić ističe vjeru u seoske vrline i u rad. Završni hitac kojim se Pavle ubija posljedica je »barunskog« života njegove majke.

Josip Eugen Tomić je tolerancija: obrana pravde nad nasiljem. Njegova priča o Huseinu eksplicira uz temu o ljubavi prema narodu i temu o otporu samovolji i nepravdi.

Eugen Kumičić je poput Kovačića plemenitost smjestio na hrvatsko tlo: u hrvatski grad. Zlo u velegrad i među tuđince. Kao po pravilu aristokrat je negativno lice. Toga je – čini se – postao svjestan sam Kumičić i zato je potkraj romana i uveo baruna Milana, domoljuba i Olgina prijatelja. Lina je zlo, ali je vrhunac zla Klara koja je tašta i grubo nasilna.

Vidimo dakle da je roman Šenoina razdoblja puna afirmacija ideje jednakosti i slobode.

Ali se potkraj tog razdoblja javlja i pitanje: kakve jednakosti i kakve slobode u društvu gdje je osnovna snaga novac?

I tada se – u Šenoa najvidljivije – centar dobra iz grada pomiče na selo. Ali Šenoa do kraja života ostaje apstraktan, tačnije: nedovoljno konkretan. On govori u paralelama, metaforama, analogijama. (Uostalom, zar nije i to jedan od »unutarnjih motiva« njegove posebne naklonosti k historijskom romanu?) No, u *Prosjaku Luki* kao da je *en bloc* osudio grad: »nova gospoda« jednaka su »staroj gospodi« – i jedni i drugi služe se prijevarom.

A posljedica je: osamljeni Martin i rulja pijanaca koji glasaju onako kako ih upućuje nadripišar-pijanica!

To je možda najtamnija slika hrvatskih prilika: pijani seljaci-izbornici ne znaju tko ih plaća i zašto.

Najviše čudahu se Jelenjani! Najprije su im nova gospoda plaćala vina, i podoše glasovati za novu gospodu, ta cedulje bijahu crvene. Sad su izabrana stara gospoda, pa plaćaju Jelenjanima vina, jer da je izbor sretno izišao po njihovoj zaslugi. Toga nijesu razumjeli, ali su pili novo vino za staru gospodu, a zaboravili staro vino za novu gospodu.

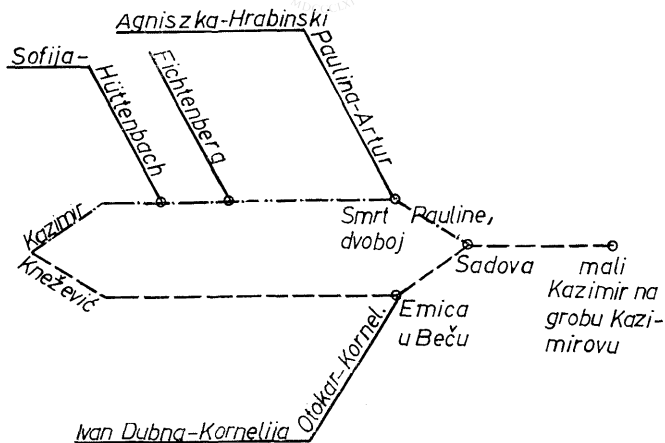
(*Prosjak Luka*, str. 120–121.)

Šenoa u selu ipak nalazi snāge koje zastupaju budućnost: Martin, Andro i Mara. No on više nije raspjevan kao u *Seljačkoj buni*, gdje je seljake i selo koncipirao strogo u okviru Dobra, a plemiće pretežno u okviru Zla: Ambroz Gregorijanec i Toma Milić ipak su iznimke.

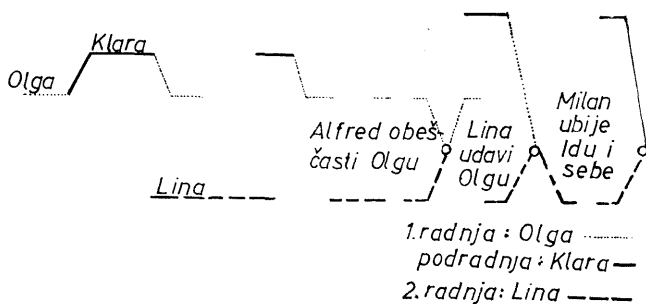
Dok Šenoa osnovni nedostatak u hrvatskom društvu pronalazi u sebičnim partikularizmima koji se ne mogu dići do interesa cjeline nacije, dotle Kovačić i Kumičić smatraju rak-ranom hrvatske odrode i tuđince.

Simbol Šenoin je stoga krvavo razbojište između Griča i Kaptola, simbol Kumičićev – zločin Klare i Alfreda nad Olgom, a simbol Kovačićev – bakanalska gozba na kojoj se Julio Krčelić – hrvatski plemić! – hvali obeščašćenim djevojkama.

Ti nas simboli vode direktno k onim idejama koje prožimaju ovu tematiku, odnosno iz nje izviru i u nju uviru.

Slika 1.

Slika 2.

Stanko Lasić: *Roman Šenovina doba* (vidjeti ovdje, str. 187 i 188)

III. IDEJNE OSNOVE ROMANA ŠENOINA DOBA

DOSADANJA analiza omogućila nam je da se približimo onim *općim zasadama koje su poput apriornih formi određivale aperceptivnost pisaca*, to jest: njihov opći stav.

Sve pisce u prvom redu povezuje zajednički moral: *moral bitka*. Čovjek je dobar ili zao. Sredine nema. Sredina je samo trenutačni prijelaz. Iz morala bitka proizlazi i tehnika izgradnje lica kao i tematika ljubavi, patriotizma i jednakosti.

Ne postoji dakle lice koje bi bilo zlo, ali i istovremeno dobar patriot. Ili lice koje bi bilo dobro, ali istovremeno i ogorčen aristokrat.

Čudna je stoga smionost Ferde Becića kad je kreirao lik Fichtenberga: to je lik intriganta i nesretno zaljubljenog mladića koji je špijun – iz patriotizma! Za njega sam Kazimir moli milost.

Obično su snage, lica, grupacije ili tendencije (društvene i nacionalne) jasno podijeljene: čiste i nečiste, zle i dobre.

Sasvim je razumljivo što su pisci na strani dobra. Interesantno je međutim primijetiti da su najuspjelije i najprodornije stranice ovih romana napisane na temu zla. Kako je to moguće? Već smo o tome nešto rekli, a sada dodajemo: zlo ima životnu puninu a u dobru je pisac obavezan da se *strogo* drži, shema, moralke i didaktičnih uputa. Otuda paradoks: zlo postaje dobro, a dobro zlo. Jer o najvišem dobru – životu – ipak nam tek govori zlo!

Navratit ćemo još na to pitanje.

Sve pisce nadalje povezuje *moral Revolucije*. Ideje jednakosti, bratstva i slobode – primijenjene na pojedinca ili na naciju – osnovne su ideje ovih romana. Te se ideje uostalom uklapaju u jednu od bitnih komponenata vrhovnog dobra prema kojem se određuje da li je neka posebnost dobra ili zla. Vidjeli smo da Šenoa pledira za realizam u političkoj i društvenoj akciji, a osuđuje radikalizam bez konkretnog cilja. Pa ipak, ne samo ciljevi već i sredstva kojima se njegovi junaci služe dobivaju puni smisao tek u *okviru* opće koristi nacije. Ideje Revolucije nemaju prema tome neko postojanje apsolutno autonomno, već su vezane i donekle podređene ideji nacije. To jest: te ideje (bratstva, slobode i jednakosti) mogu dobiti puni smisao tek ako stoje u službi *cjeline* nacije, a ne ako se podređuju partikularnim interesima koji se pak često *prekrivaju* općim dobrom nacije. Na vrhu ipak stoji ideja humanosti, to jest ideja Čovjeka, Ljudskosti. Šenoini seljaci u *Seljačkoj buni* nisu ustali samo u obranu svojih interesa, a ni u obranu interesa nacije, već u obranu Čovjeka. Zato je njihova borba Ljudska, t.j. Nacionalna i Pravedna. Obrana ideja humanosti uvijek je – u pisaca Šenoina doba – obrana nacije. Protivnik ideja humanosti (koje svoj posebni izraz dobivaju u idejama Revolucije) kao po pravilu usko je zabrinut za svoje posebne interese. Upravo stoga i uspijeva spletko Drmačićeva (*Seljačka buna*): Stjepko Gregorijanec i Uršula Heningova *služe* se se-

ljacima kako bi postigli *svoj* cilj. Šenoa propovijeda ljubav ali i borbu. Uostalom – smatra on – jedno je drugo! Zato je Šenoina poruka: borba za pravdu! To je tek prava ljubav!

Ne, ne i sto puta ne! Ako ima pas zube, mačka nokte, gavran kljun da se brani: – mi imamo ruke, ove tvrde seljačke ruke, mi imamo više neg' pas, mačka i gavran, mi imamo razum kao gospoda, imamo dušu i srce kao gospoda, imamo lice na spodobu božju kao i gospoda, a i naš seljački rod je stariji od gospodskoga, i pratoc naš Adam bio je seljak. Nećemo krdimice kao bikovi pod sjekiru letjeti. Trpjeli smo, molili smo, zdvajali smo, zdvajali, al smo i mislili i misleći sablje brusili. Svi ćemo u jedan mah, u jedan grom, u jednu strijelu. Mi nećemo toga đavola služiti, zgazit ćemo ga, al samo njega; mi smo ljudi, kršćani, mi tražimo mira, života.

(*Seljačka buna*, str. 174.)

Ideje Revolucije – to jest: ideje humanosti i prava čovjeka i nacije – prožimaju sve romane Šenoina doba.

Požeski dak zapravo je borba Ljubice da ostvari svoje pravo da upravlja sama slobodno svojom sudbinom.

Roman *Dva pira* ističe primarno veliku ideju jednakosti: plemenitost nije dana rođenjem, nju treba mučno osvajati.

Kletva nevjere sazdana je na nesreći Agniszke i Hrabinskog, a ona je samo posljedica nejednakosti među ljudima i narodima.

Svi su Šenoini romani stalan pledoaje za osvajanje principa Revolucije. Ali idealima nasuprot stoji protuteža stvarnosti: borba je dakle nužnost. Tek u borbi čovjek može da se ostvari kao čovjek. Šenoa je, dakle, poziv na *ideal i akciju*:

Biskup Pavle po smrti Ljudevita Velikoga osjeća da više ne smije biti izvan svog doba. *Sada* odustati od akcije značilo bi za njega – dobroga – zločin!

Ne smijem. Neću. Samo borba je život, mir je smrt. Zar samo borba za sebe? Ta tako se bori i zvijer. Borba ljubavi, borba istine, to je pravi, ljudski život, borba za sve. Hoćeš li pobijediti? Smiješ li pitati za plaću kao nadničar.

(*Kletva*, str. 31.)

Šenoina je poruka: cilj i smisao čovjeka treba da bude *akcija* podređena idealima humanosti, idejama Revolucije, Dobru, Naciji.

Tu poruku – svaki na svoj način – prihvaćaju i Kovačić i Tomić i Kumičić.

Tu poruku prihvatila je i sva hrvatska proza Šenoina stoljeća.

A ta nas poruka vodi do treće fundamentalne ideje romanopisaca ovoga razdoblja – do *morala obrane Nacije*.

Nema nikakve sumnje da su ideje Revolucije podređene Naciji i Humanosti, uopće, to jest da u te dvije kategorije one dobivaju svoj pravi smisao. Ali to još nije sve. *Naciji je prijetila opasnost*: otuda specifičnost isticanja nacionalne ideje: OBRANA! Osjećajući nacionalnu UGROŽENOST, pisci ističu ideju BORBE i AFIRMACIJE. Osjećajući opasnost po naciju, pisci nužno ističu ideju koncentracije nacionalnih vrijednosti. Dakle: ideju veličine nacije. Prisustvujemo stalnoj glorifikaciji hrvatskih vrijednosti. Čak i u »kozmpolitskom« Bećićevu romanu Knežević je najčišći lik: on je predstavnik hrvatske »grude« i hrvatskih vrлина. Dok Kazimir do čiste ljubavi dolazi iskustvom, Knežević čistotu ljubavnog i patriotskog zanosa nosi u sebi oduvijek: »usisao« ju je s majčinim mlijekom! Parola je svih romana: čuvajmo svoje!

U našega naroda imade krasnih krojevah, i da su naše gospode dosta umne, mogle bi iz ovih za građansku nošnju ukusnije prikrojiti, i tako si stvoriti narodni kroj, a da i ne udešavaju na seljačku. Kao majmuni povadaju se za tudinstvom, pa baš za narodom, koj je po čitavom svijetu označen kao najlahkourniji, a i najizopačeniji... Svaki narod imade ponješto značajnosti u svojoj odjeći, a francuska značajnost je promjenljivost u svačemu, to znači toliko, kao da neimaju značaja; pa zašto da baš mi za tim težimo, da ne budemo imali značaja.

(Dva pira, br. 8.)

Stara vrlina jenja, u našoj zemlji vije se vrzino kolo, svaki se otimlje za njim. Hrvati zaboraviše, da su Hrvati. Pohlepa za zlatnim teletom, pohlepa za taštom časti izbrisa iz njihove duše onu ljubav za staru slobodu, onaj junački ponos, onu čistu prostodušnost, koja je korijenom sreće i zdravlja.

(Diogenes, str. 55–56.)

Klara naglo ustane, ošine ju ljutitim pogledom i ulazeći u svoju sobu srdito reče:

– Ti si uvijek bila luda, a sada postaješ i bezobraznom! Ti mrziš sve što nije hrvatsko!

– Niti sam majko, luda, niti što mrzim. Štujem svoje! odvrti mirno Olga.

(Olga i Lina, str. 164–165.)

I napokon, posljednja ideja – a često se čini kao primarna – jeste: *kult rada*. Rad je u principu dobro – kazuju svi ovi romani! Radin čovjek ne može biti zao. Čovjek koji radom stiče sredstva za život ne može biti zao: takav lik ne postoji u ovim romanima. *Nerad je zlo!*

Romani Šenoina doba prava su glorifikacija rada.

Rad je, dakle, ono magično sredstvo koje i u najočajnijoj situaciji vraća čovjeku smisao. Rad je Smisao. Rad je izlaz iz apsurda.

Kraljevićev Petar Dobrotvor nalazi smisao u radu za narod. U Jarnevićeve Blaženka postaje plemenitom upravu pomoću rada. Šenoa je konstantan mrmor: osnova dobra je rad! U njegovim su romanima ništarije i neradnici u principu intriganti i zločinci. Prosjak Luka upravo na toj liniji traži spas: od nerada k radu. Nije uspio, ali je postigao moralno očišćenje. »Moj život, moj spas su knjige!« tako kliče u krajnjem očaju Kovačićev Ivan Martinić. Kumičićevi zločinci su neradnici, probisvijeti.

Dakle: moral bitka, moral Revolucije koji je moral Nacije i Humanosti, moral obrane nacionalnih »vrlina« i, konačno, kult i mit Rada – osnovni su principi kojima pisci Šenoina doba spoznaju, shvaćaju i razumijevaju svijet stvarajući ga na taj način *svojim svijetom: manikeističkim svijetom.*

IV. LIKOVI

U DVANAEST romana pisci su opisali, okarakterizirali, razradili ili pak samo doveli na scenu (u svojstvu statista) oko tri stotine lica.

Neka od tih lica ne igraju značajnije uloge, ali je, bez obzira na to, brojka impozantna.

Obrađeni su likovi svih staleža izuzevši klasu koja se u Hrvatskoj tek rađala: radništvo. U centru pažnje pisaca je najmoćnija klasa toga doba: aristokracija. Roman međutim ukazuje i na slojevitost te klase; dapače, u nekim romanima je i osnovna intriga izgrađena na principu sukoba različitih slojeva te klase.

Od glavnog lica prvoga romana – Petra Dobrotvora – pa do likova Alfreda, Line i Klare možemo uočiti nastojanje pisaca da likovima daju puninu, učine ih životnima: uvjerljivima. U tom je smislu vrlo interesantan lik Blaženke Nehajković u koji je Jarnevićeva unijela – to je vidljivo – velik dio svoje intimne problematike te tako taj lik učinila i jednim od najljudskijih likova romana ovog razdoblja. To je doduše još uvijek nespretno ispričana historija jednog života, ali brojni su akcenti u kojima taj lik izlazi iz sheme. Jer težak sukob hara Blaženkom: sukob između dužnosti i strasti, između zahtijeva tijela i časti. Upravo po tom *zlu* koje živi u *dobru* i kojega se dobro ne može riješiti – taj lik privlači i na momente postaje doista ljudski.

Uočili smo težnju pisaca da stvaraju karaktere koji bi bili što svestranije motivirani. Pa ipak ni najveća ostvarenja nisu uspjela nadmašiti *statičnost karakteriziranja*. Jednom dana, svojstva ostaju likovima stalna: promjene nema.

Ako do promjene i dođe, kao po pravilu to mijenjanje u liku nije uvjerljivo jer nije temeljito i postupno motivirano. Promjene su obično nagle i stoga nedovoljno obrazložene i opravdane.

Tako je s promjenom Julije (*Kletva nevjere*) koja se Kazimiru prvo osvećuje, a zatim postaje zaštitnicom njegove nove ljubavi. Slično je i s obratom Otokara Dubne (*Kletva nevjere*): proces u kojem Otokar od demokrata postaje ogorčenim aristokratom opisan je u *jednom jedinom segmentu!*

Bivši još mladićem i ovisnim od strica si Ivana, gojio je on u sebi uznosite nazore o ravnopravnosti svih stališa, a boraveć neko vrijeme u Americi, postade tamo dapače čitavim demokratom. Nu vrativ se opet u svoj zavičaj, te općec neprestano s najvišim plemstvom, zaboravi on vremenom svoje slobodoumne nazore, i postade malo po malo pravi ponosni aristokrat, te ostade u njem jedino nepromijenjeno dosadanje čovjekoljublje i milosrđe prama ubogim.

(*Kletva nevjere*, str. 234.)

U još je težu pogrešku upao Kumičić opisujući životni put i sudbinu Alfredovu: kardinalnu promjenu u karakteru i osjećanjima Kumičić obrazlaže jednim jedinim neznatnim odlomkom! Čitalac ostaje zapanjen.

Jer, Alfred koji je do tada bio spreman učiniti sve za Linu *odjednom* više ne voli Linu već se boji te strasne žene. I evo kako to pisac objašnjava:

Linino srce bijaše gnijezdo svih požuda. Najveću je slast nalažila, kada je komu mogla naškoditi. Alfred se već napio otrova iz njenih usna, nije ju više ljubio; crne strasti koje su mu prije u prsima buktile, bile su se slegle. Kroz sve živce Alfredove bile su se preplele i uvriježile niti nekog neopisivog straha pred Linom. Jest, on se je bojava Line, nu ne mogaše da se od nje udalji, jer ga je ona držala u šakama, kao divlja zvijer svoj krvavi plijen.

(*Olga i Lina*, str. 160-161.)

Šenoa je u *Prosjaku Luki* bio vještiji: Luka mijenja svoju koncepciju svijeta jer mu se napokon netko nasmiješio. I zaključuje: čovjek nije samo zao. Ali nije jasno njegovo svojevuljno (da li svojevuljno!?) napuštanje života. Šenoin interes ipak nije bio centriran na motiviranje Lukina postupka, već na intrigu i temu!

Nismo još u domeni psihološkog romana.

Uostalom, promjene koje smo analizirali ne dotiču se cjeline ličnosti: iznimka je Luka. Inače svi djeluju na način na koji su djelovali prije: Julija je ostala ista, Otokar Dubna je čak uspio za Kneževića izraditi barunski naslov, Alfred i dalje živi u zlu i prostituciji.

Tako nas ovo ispitivanje dovodi do zaključka: *karakter* su *esencijalno određeni*. Osobine karaktera ne mogu se mijenjati. Pisac je obavezan da se pridržava »nužnosti« *koju je sam stvorio. Ta je »nužnost«* suština (esencija) lika. Čovjek je *jasnoća*: on je uvijek *isti*, biće–za–drugog. On nije »izdajnik« *već vjeran svojoj ulozi.*

Karakterističan je i postupak kreiranja lika, odnosno karakteriziranja. Pisac obično karakterizira lik samo jednom: na početku scene. Karakterizacija je obično direktna i indirektna. U toj karakterizaciji pisac nam otkriva »suštinu« lika koji će u predstojećoj igri (»intrigi«) morati dosljedno »odigrati« svoju ulogu.

Tipičan primjer takve karakterizacije je početak *Olge i Line* ili pak početak *Seljačke bune*.

»Suština« lika (karakter lika) obično se pak dominantno osjenčava jednom strasću. Lik je determiniran primarnom strasću. Ta je strast polarizirana: dobra ili zla. Tako imamo Doru Krupićevu i Klaru Grubar-Ungnad, Živana Benkovića i Grgu Pršlina, Olgu i Linu, Julija Krčelića i Ivana Martinića. Itd. Itd.

Ako bismo pokušali klasificirati likove prema njihovima »suštinama«, mogli bismo ih podijeliti u više vrsta i podvrsta. Mi ćemo se zadržati samo na bitnim vrstama, to jest na onim vrstama za koje nam se čini da su postale trajnom svojinom hrvatske proze. Ti likovi naine traju u hrvatskoj prozi do dana današnjega. Dakako, treba uzeti u obzir različite nijanse i varijante.

Imamo dakle četiri glavne vrste:

- a) tip »dobra«,
- b) tip »zla«,
- c) tip. ambiciozne, tašte i pohotne žene,
- d) tip tajanstvenog dobročinitelja.

a) Tip »dobra«

Taj je tip nosilac piščeva morala. On (ili direktno ili indirektno) izriče piščevu filozofiju. On je sušta »čistota«.

Dakle: lik djeluje suprotno od onoga što pisac želi, sadržina lika nije ista intenciji pisca, umjesto da privlači on odbija. »Dobar« lik postaje »zao«: čista shema! Bez života. A »zao« lik postaje privlačan: »zlo« naime nužno u sebi sadržava neke paklenske strasti koje su životne. »Dobar« lik pretvara se u lutku. To je onaj poznati paradoks da intencija pisca prelazi u svoju suprotnost: moralka bez mjere pretvara se u antimoralku.

Na primjer: Kumičićevi tipovi »dobra« jesu Olga, Dragutin, Milka, barun Milan; likovi »zla«: Lina, Klara, Alfred, Artur. Ali dok su likovi »dobra« toliko čisti i toliko jasni da postaju sami principi, dotle su likovi »zla« neka bića mučena sama sobom: u njima – fatalno *zrno* života! I najstrašnji monstrum hrvatskog romana do godine 1881, Klara Milić (majka koja žrtvuje kćerku, bludnica, ambiciozna malograđanka, tašta, glupa itd.) ima nešto temeljno životnog: zavist i taštinu. Njena suprotnost – najčišći lik hrvatskog romana: Olga Milić – fatalno je prazna, neživotna, »parolaška«. »Zla« Klara Milić postaje bliža i ljudskija no »dobra« Olga Milić. Ona je nepovratno izgubljena.

Na taj se način intencija pisca alterira. Odbija upravo ono što pisac silom sugerira.

To je stalna opasnost u izgradnji svih tipova »dobra«. U nekim likovima se taj »oblikovani« moral toliko ne osjeća, u drugima on pak postaje nepodnošljivo nametljiv.

Kraljević je uspio očuvati mjeru: Petar i Ljubica u *Požeškom daku*. Jarnevićeva se u nekim likovima približava punoći (Blaženka), ali ipak ostaje pretežno u shemi: posebno odbija shematični Mirko-kapelan.

Becić donosi niz varijanata tipova »dobra«: Knežević i Emica su najčišći, Agnieszka i Hrabinski su »sagriješili« upravo kao i Otokar i Kornelija.

U *Šenoe* možemo uočiti nekoliko vrsta tipova »dobra«:

– prva vrsta: mlad vitez i njegova vjerna ljubica. Pavle i Dora u *Zlatarovu zlatu*, Juriša i Dume u romanu *Čuvaj se Senjske ruke*, Milić i Sofija, Mogačić i Jana u *Seljačkoj buni*, Belizar i Ružica, Juratović i Marica u *Diogenesu*, Berislav i Anđelija, Pero i Dobra, Stanko-Benko i Isa u *Kletvi*, Andro i Mara u *Prosjaku Luki*.

– druga vrsta: odlučan i uman borac; to je običito nešto stariji čovjek ali još uvijek izvanredno vitalan; posjeduje upornost, životno iskustvo i vlastitu koncepciju svijeta: Ciprijano Guidi u romanu *Čuvaj se senjske ruke*, Ambroz Gregorijanec, Matija Gubec, Ivan Babić u *Seljačkoj buni*, Jakopović u *Zlatarovu zlatu*, Janković u *Diogenesu*, Pavao Horvat, Živan Benković u *Kletvi*, Martin Lončarić u *Prosjaku Luki*;

– treća vrsta: jednostavni dobrodušni radnik koga često uništava naivnost, naglost, nepromišljenost; tog čovjeka obično vodi uman borac; katkada on međutim sam podnosi svoju sudbinu; evo ih: Petar Krupić, Magda, Miloš Radak u *Zlatarovu zlatu*, Ilija Gregorić, Nožina u *Seljačkoj buni*, Troilo Sermage, Mijo Magić u *Diogenesu*, Ivaniš Horvat, prior Paližna, Mikić Prodanić u *Kletvi*, Mato Pavleković, prosjak Luka u *Prosjaku Luki*.

Kovačić slijedi Šenoin put stvarajući Ivana Martinića i Pavla »Lanovića«.

Tomić nepopravljivo stvara samo »vitezove«: Husein, Vidaić, Zlatarević, Marijan Relić.

b) Tip »zla«

Novac je bitno vezan uz taj tip. Tip »zla« je izvan domene trajnih principa morala i vječnosti. On živi OVDJE. Zato i želi časti i slavu. Zato je i tašt. Zato je i podlac. Osim toga: samovoljan, nasilan, autoritativan, grub. Ne bira sredstva. Ubija. Pohlepan je. Požudan. Pohotan. Iznad svega: misli da je lukav. Ima obično visoko mišljenje o samom sebi, ali *nikada* ne pobjeđuje. *Konačno* pobjeđuje *uvijek* pravda: tip »zla« biva kažnjen! Ako ničim drugim a ono – vremenom, historijom!

Put nas vodi od Kraljevićeva Teodora Zločuda-Markerovića-Ništića Praznogradskog do Kumičićeva Artura Steinera.

To su dakle: Nehajković, Ivan Dubna; Stjepko Gregorijanec, Grga Čokoljin u *Zlatarovu zlatu*, Dominis, Rabata, Antonio Capogrosso, Bogdanić u romanu *Čuvaj se senjske ruke*, Tahi. Svesvetički, Drmačić u *Seljačkoj*

buni, Klefeld, Adam Bačan u *Diogenesu*, Paviša Gonč, Gončinka, Cavagnoli, Nikola Gorjanski, Grga Prišlin, Martin Božić, biskup Ivan u *Kletvi*, Mikica Ribarić u *Prosjaku Luki*; Julio Krčelić u *Baruničinoj ljubavi* i Alfred u *Olgi i Lini*.

I tu bismo metodom analogije, apstrahiranja i klasifikacije mogli uočiti nekoliko podvrsta. U svima bismo uvijek jasno uočili dvije bitne karakteristike: ljubav prema novcu (to jest: moći) i nerad.

Savjest u tipu »zla« ne postoji. Ako se i javi, to je trenutačno. Kajanje se pak javi samo na smrti. Spoznaja o zlu projuri kroz svijest poput bljeska munje:

Napokon usta. Uze si mrtvu majku u naručje te se okrene ocu.
 – Oče gospodine! – prihvati ozbiljno: – Dva su mi dosad živjela srca u tom gradu, otac i majka. A sada žive samo očeva mržnja i majčina tužna uspomena. Poći mi je zauvijek, oče. Zbogom!

– Idi! – odgovori mrko Stjepko.

I ponese Pavao mile ostanke, da u tom gradu probdije zadnju noć kraj mrtve majke.

A Stjepko? Vatra dogorijevala, i on je stajao, nijem buljio u vatru. U jedan mah skoči, kao da ga je guja ujela, i baciv se na postelju, viknu:

– Proklet ja!

(*Zlatarovo zlato*, str. 108.)

c) Tip ambiciozne, tašte i pohotne žene

Jedino joj je Kraljević oduzeo kvalitet tjelesne požude: Julia Pravodina je samo tašta i željna novca. Pa ipak, i tu nam se čini da se pisac kolebao: osjećamo da je i nehotice dovodio Julu i Ništića u situacije koje bi mogle imati dvosmisleni značaj.

Samo je Dragojla Jarnevićeva »poštedjela« hrvatsku prozu toga tipa: u romanu *Dva pira* nema nijednoga negativnog ženskog lika!

I Becić je djelomično oslobodio svoje ženske likove »paklenskih« strasti požude i bluda: lik Julije se mijenja; Agnizska i Hrabinski »griješe« izvan braka, ali se vole; Otokar i Kornelija »griješe« pored muža, ali i oni se vole.

Pravi tip ambiciozne, tašte i pohotne žene stvara Šenoa već u *Zlatarovu zlatu*. Klara Grubar-Ungnad ostat će u hrvatskoj prozi prototip te vrste ženskih likova.

Visoko glatko čelo odavalo je neobičnu pamet, a ravni tanki nosić, komu se živo micahu ružične nosnice, sivkaste, al neobično sjajne oči, bijahu znakom velike hitrine. A srce, a čuvstvo? Teško je reći. To glatko fino lice čas bi se zažarilo plemenitim zanosom, čas izrazilo otrovnim rugom, čas složilo u neodoljiv posmijeh, čas okamenilo hladnim mramorom, samo pune, pootvorene usne, samo nemirno kretanje tijela pokazivalo je, da u toj ženskoj glavi žive

kvi imade. Tko je vidio puna i poput mlijeka bijela ramena, što no provirivahu iza bruseljske paučine, tko je gledao, kako se puna njedra nadimlju i silom otimlju jarmu plavetne svilene halje, kako se srebrni pojas vije oko tankoga struka, kako se oble sjajne ruke kradu iza dugih rukava, kako se malene nožice u vezanim postolicama nestrpljivo premeću na medvedoj koži – tko je to sve vidio, moro je reći – ta žena ugleda svijet za ljubav, ta žena hoće, mora da ljubi. A je li ljubila? Za to znala su razna gospoda, samo tupoglavi pokojnik joj nije.

(Zlatarovo zlato, str. 71.)

Svi kasniji Šenoini tipovi ovakve žene samo su varijante Klare Grubarove: Marijeta Quirini u romanu *Čuvaj se senjske ruke*, Lolička u *Seljačkoj buni*, Terezija Baćan u *Diogenesu*, Marija Kotromanić u *Kletvi*, Lukrecija u *Kletvi*.

One su čak i fizički vrlo slične: kao po pravilu tašta i pohotna žena je crnka, bijele püti, snažne konstitucije, senzualnih usana. Tip naivne i »krasne« djevice (Dora Krupić) obično je sušta suprotnost tipu tašte i pohotne žene: ona je Gretchen – plavokosa, nježna, vitka, laka hoda itd.

Tomić u *Zmaju od Bosne* nije stvorio tip ambiciozne, tašte i pohotne žene, ali on ipak nastavlja Šenoinu liniju. Najdirektnije u *Kletvi*. Lik Marije Kotromanić dovodi do paroksizma: ona postaje sama inkarnacija tog tipa.

Kovačić je taj tip žene stavio u centar svog romana: Sofija Grefstein.

Njezine crne kose, poput dvaju slapova, u bujnijim pletenicama, padale joj niz ramena, nego prije; njezine velike, crne oči milije su palile, nego prije; njezine bijele i pune grudi dražesnije se nadi-mahu i dublje uzdisahu nego prije; njezin ubavi smiješak u zgo-dama raskalašniji, u zgodama opet sentimentalniji nego prije. Da, barunica je sašla sa prijestolja djevičanstva, ali je postala zamam-nijom, nego bijaše na prijestolju.

(Baruničina ljubav, str. 137.)

Kumičić dakle – stvarajući lik Line i pogotovu Klare – samo nastavlja ono što je u hrvatskoj prozi već postojalo. Doveo je taj tip do kulminacije: Lina je sama senzualnost i pohlepa, Klara sama taština i strast püti.

Cijelo njezino biće sjećalo te samo na ovaj svijet, što nam se pod nogama vrti, sjećalo te na dobra jela, na izvrsna vina, na kočije, na brze i hitre konje i na polutamne sobe. Ona nije bila mila, nije bila nježna, nu bila je vrlo, vrlo dražesna; bila je rođena da »živi«, ali da ne bude suprugom, da ne bude majkom.

(Olga i Lina, str. 28.)

Karakterizacije i opisi tog tipa gotovo su najuspjelije stranice u ovim romanima. Lažna patetika i sentimentalnost – tako česta u pisaca Šenoina doba – iščezava kad opisuju situacije ili meditacije tog tipa žene. pisci tada postaju precizni i detaljni. Svi odreda osuđuju taj tip žene kao samo utjelovljenje zla. A istovremeno *kao da* uživaju opisujući ga. To zlo kao da privlači. Osuda tog lika tako je *potpuna* da on dobiva dimenziju života koja pak apsolutno manjka ekvivalentnom tipu »dobra«. Dok Olga djeluje kao navinuta lutka slijedeći divne zakone morala i čistote, dotle pisac mora da obrazlaže motive njene majke Klare. On je obavezan da ih pronalazi u iskustvu, u životu. I ti motivi tada djeluju istinito, uvjerljivo. Oni postaju životni. Jer su: ovozemaljski.

Klara bijaše tašta: postati barunicom i suprugom otmjenog kavalira, nije malenkost, nije šala! Mislila je, kao će svi pred njom u Zagrebu na koljena padati, te joj se činilo, da već vidi zelena lica zavidnih prijateljica, koje od jada usnice grizu. Znala je, da će joj se mnogi klanjati, da će biti prva i najvaženija osoba. Ogladavajući se pomnjivo u zrcalu, tješila se, da je jošte mlada i lijepa, te ni najmanje nije sumnjala, da neće barun Steiner, njezin budući suprug, imati dosta nesretnih i sretnih suparnika...

(Olga i Lina, str. 160.)

c) Tip tajanstvenog dobročinitelja

Spominjemo taj tip iz dva razloga: prvo, on je čest faktor u izgradnji intrige; drugo, u tom je tipu »dobro« izraženo na specifičan način: on ne traži nagrade za svoja djela.

Najbolji primjer je Šenoin Jerko: povučen, nevidljiv; pregara, strada i pomaže. U taj tip pretvara se i prosjak Luka: odlazi iz svijeta kao dobročinitelj. U *Kletvi nevjere* Dubski je varijanta tog tipa, u *Baruničinoj ljubavi* i Ivan Martinić (glavno lice centralne radnje) pretvara se u tajanstvenog dobročinitelja – svome sinu!

Posebna vrsta tog tipa je dak-prosjak Miroslav u *Kletvi*: on spašava Anđeliju i pomaže Stanku-Benku. Sličnu funkciju imaju i Ciprijano Guđi u romanu *Čuvaj se senjske ruke* i plemić Toma Milić u *Seljačkoj buni*.

V. KOMPOZICIJA

KOMPOZICIJE romana Šenoina doba mogu služiti kao jedan od dokaza da su pisci učili jedni od drugih kao i da su imali neke zajedničke uzore.

Možemo uočiti napredak: kompozicije romana postaju sve kompliciranije ali istovremeno i preglednije. Put ide od jednostavne linearne kompozicije *Požeskog đaka* do složene spiralne kompozicije *Kletve*.

Postoje tri tipa kompozicije:

- a) linearno progresivna kompozicija,
- b) kompleksno paralelna kompozicija,
- c) spiralna kompozicija s linearno progresivnom okosnicom.

a) Linearno progresivna kompozicija

U tom tipu kompozicije postoji samo jedna osnovna radnja. Uz osnovnu radnju veže se tek pokoja epizoda. Te epizode međutim ni u jednom trenutku ne prelaze u samostalnu radnju. Postoji niz događaja s isprekidanim epizodama. Striktna i stroga kronologija.

Shematski se taj tip kompozicije može prikazati kao ravna linija ispresijecana tu i tamo epizodama.

Tom tipu kompozicije pripadaju Kraljevićev *Požeški dak* i Tomićev *Zmaj od Bosne*.

b) Kompleksno paralelna kompozicija

To je najčešća kompozicija romana ovog razdoblja. Fabula se sastoji od nekoliko autonomnih jedinica-radnji koje teku paralelno, ispresijecaju se, razdvajaju i naposljetku sastaju u jednoj tački koja je razrješuje drame.

Svaka od autonomnih jedinica-radnji može pak biti ili ispresijecana nekim epizodama ili može sadržavati retrospektive (»pretpriovijesti«).

Taj je tip kompozicije klasično proveden u Becićevoj *Kletvi nevjere*.

Fabula tog romana sastoji se od dviju glavnih autonomnih jedinica-radnji: prva Kazimirova historija; druga: Kneževićeva historija;

prva radnja veže se međutim uz još dvije paralelne podradnje: historija Hrabinskog i historija Hüttenbacha i Sofije; u određenom trenutku one se ulijevaju u prvu glavnu radnju i otada čine s njom jednu cjelinu; ti su trenuci: Sofijina pisma Paulininoj majci, Paulinino samoubojstvo, dvoboj između Artura i Kazimira, Arturova smrt; osim toga prvoj glavnoj jedinici-radnji možemo dodati epizodu s Fichtenbergom;

druga glavna radnja raste vežući se uz dvije paralelne podradnje: historija Ivana Dubne i Kornelije, historija Otokara Dubne i Kornelije; one se spajaju, a zatim u trenutku odlaska Emice u Beč uviru u drugu glavnu radnju dodirujući istovremeno i prvu glavnu radnju;

prva i druga glavna radnja definitivno se međutim sastaju tek u opisu bitke kod Sadove, a nakon toga teku linearno kao jedna jedinstvena radnja k jedinstvenom završetku: plač malog Kazimira nad grobom Kazimirovim. (Šematski prikaz te kompozicije nalazi se na slici 1. priloga.)

Sličnu kompoziciju nalazimo i u romanu Jarnevićeve *Dva pira*. U tom romanu nije doduše odmah jasno što je glavna radnja jer se nalazimo dosta dugo u prisustvu niza radnji od kojih samo neke postaju samostalne radnje, a neke se pretvaraju u epizode. Na kraju se pokazuje da je centralna radnja ljubavna historija Blaženke Nehajković.

Kompozicija Šenoina *Zlatarova zlata* vrlo je slična kompoziciji *Kletve nevjere*. U *Zlatarovu zlatu* postoje četiri početne paralelne radnje: Gričani, Plemići, Dora, Sofija. One se međutim brzo sjedinjuju te radnja dalje teče linearno progresivno. Otprilike je isto komponiran i roman *Čuvaj se senjske ruke*; u tom je romanu ipak dosta teško povući granicu između glavne radnje i epizoda te se roman razbija na niz slika: piscu je više stalo do slikanja atmosfere jedne historijske epohe, nego do čvrste jedinstvene intrige. Na koncu se sve predradnje, epizode i radnje spajaju: u linearnom toku idu k razrješenju.

Kompleksno paralelno je komponiran i roman *Seljačka buna*. Za njega bismo mogli čak ustvrditi da je od svih romana najstrože vođen i građen. Postoje dvije osnovne autonomne jedinice-radnje – prva: sazrijevanje ustanka i pobuna seljaka; druga: sukobi hrvatskog plemstva, razdor i međusobno umištanje. S njima se spajaju dvije podradnje: prva podradnja veže se uz prvu radnju (ljubav Jane i Mogaića), a druga uz drugu radnju (ljubav Sofije i Milića). Prvi dio romana – strukturalno »prvi dio«, jer Šenoa nigdje ne dijeli roman na dijelove – pretežno je posvećen drugoj radnji, a drugi dio prvoj radnji. Karakteristično je da je *Seljačka buna* jedini roman ovog razdoblja u kojem je ljubavna intriga svedena na minimum i savršeno se uklapa u osnovni tok radnje. Strogost kompozicije, zanosna ideji jednakosti, realnost likova, jasnoća eksplikacije, simbolika, vizija hrvatske historije – sve su to faktori koji od *Seljačke bune* stvaraju remek-djelo hrvatske književnosti uopće.

Iste godine Kovačić je u kompoziciju unio značajan novitet: *tip kompleksno paralelne kompozicije* (prva radnja: Sofija – Ivan; druga radnja: Sofija – Julio). *Kovačić uokviruje* početkom i krajem jedne nove autonomne radnje koja sintetizira prethodne i na tragičan način ih vodi k razrješenju: sin se ubija jer ljubi – majku! To »uokvirenje« unosi u glavu radnju (odnosno: u prve dvije glavne radnje) tajnu koja se malo-pomalo razotkriva.

Prosjak Luka ponavlja kompoziciju *Zlatarova zlata*, samo što je paralelizam rādnji jednostavniji. Osim toga, tek je jedna radnja – drama prosjaka Luke – presječena retrospektivom: razmišlja uje Lukino o vlatstitom predživotu.

Do krajnje jednostavnosti tip kompleksno paralelne kompozicije doeo je Kumičić u romanu *Olga i Lina*. Izlučimo li iz cjeline djela dvije glavne jedinice-radnje o Olgi i Lini (uz te se likove i te radnje kao u grozdu nižu ostali likovi) – tada možemo uočiti da se te dvije radnje dotiču relativno kasno (Alfred obeščašćuje Olgu), a i tada tek da bi se ponovno razišle i tekle paralelno do novog sudara (Lina davi Olgu): ponovni razlaz i sjedinjenje u tragičnom finalu (Milan ubija Idu i sebe).

U prvoj glavnoj radnji – to jest: u radnji Olginoj – možemo kao posebnu podradnju izdvojiti historiju Klare Milić iako se njen život stalno dotiče i prepleće sa životom i sudbinom Olginom. (Šematski prikaz te kompozicije nalazi se na slici 2. priloga.)

c) **Spiralna kompozicija s linearno progresivnom okosnicom**

Već je specifičnost intrige u *Diogenesu* natjerala Šenou da mijenja uobičajeni tip kompleksno paralelne kompozicije. Intriga se naime u tom romanu komplicira onoga trenutka kad Janković biva prisiljen da igra dvostruku ulogu: on se gradi pravim prijateljem Klefeldovim, a istovremeno izigrava prijateljstvo pa i ljubav prema Baćanki. Čitalac dobro zna da je to Jankovićeva igra: pisac ga je na to upozorio. Pisac je međutim ipak prisiljen da detaljno pokazuje *na koji način* Janković igra tu igru: a to znači da zbog drugih lica u romanu mora svaki Jankovićev potez objašnjavati iz tri ugla: kakve će to reperkusije imati na Klefelda, kakve na Baćanku i, napokon, kakve na Troila (hrvatsku stranku). Tu Jankovićevu igru Šenoa *ne može* objasniti direktnom naracijom jer bi time roman izgubio svako značenje, već nizanjem epizoda, scena, zagonetki, dijaloga, monologa: detalji se gomilaju. Tu gomilu podradnji, partikularnih historija, epizoda, retrospektiva pisac spiralno niže oko glavne radnje-okosnice (Jankovićeva borba) koja linearno teče svom kraju.

Raznolike teme, brojni likovi, duga i komplicirana historija, nužnost brojnih epizoda – sve to natjeralo je Šenou da u *Kletvi* definitivno prihvati tip spiralne kompozicije s linearno progresivnom okosnicom. Štaviše, on je taj tip kompozicije u *Kletvi* savršeno proveo.

Četiri glavne radnje spiralno obavijaju radnju-okosnicu.

Te četiri radnje jesu:

1. krug događaja i lica na Griču,
2. krug oko Prišlina,
3. krug oko Gorjanskog i kraljica,
4. ljubav Anđelije i Berislava.

Radnja-okosnica jest: borba Horvata za pravo, nezavisnost i čast Hrvatske.

Podemo li od tih autonomnih »krugova«, onda cjelinu fabule *Kletve* možemo razbiti na 40 jedinica. To su:

1. zbivanja na Griču (o tatu Martinu, o Cavagnoliju),
2. Grga Prišlin želi Dobru Zlatobradić za ženu,
3. Pavao Horvat odlučuje se za borbu,
4. Živan Benković,
5. kleveta Gončinke protiv Pere Prišlina, njena osuda,
6. svatovi, krvavo razbojište, smrt Perina, zarobljavanje Dobrina, otmica Benka Benkovića,
7. Gorjanski vlada,
8. sastanak ligaša u kaptolskoj crkvi,
9. Prišlin nesretan s Dobrom,
10. sastanak Horvata i Gorjanskog u Požegi,
11. prvi susret Berislava i Anđelije,
12. Pavao Horvat otjera Prišlina a obećaje pomoć Živanu Benkoviću,

13. Nikola Gorjanski prosi Anđeliju, izdaja palatinova,
14. Pavle se odlučuje za Karla Dračkoga, Pavle obećaje Anđeliju Berislavu,
15. kod »Tomaša« pod Gričom,
16. Požega,
17. ligaši kod Zadrana,
18. pogibija Jelisavete, prvi susret Marije s Berislavom koji je spasi,
19. bitka za Zagreb,
20. savjetovanje ligaša u kraljevskom dvoru na Griču,
21. Marija, Sigismund i Gorjanski pobjedonosno dolaze na Grič,
22. Grga Prišlin kod Gončinke priča o Stanku-Benku,
23. Grga Prišlin huška biskupa Ivana protiv kanonika i Griča,
24. Berislav u Zagrebu,
25. historija liječnika Cavagnolija,
26. Berislav organizira otpor i sastanak ligaša,
27. sastanak ligaša, izdaja Mikića-Prodanića i Lukrecije, Lučenac je uz ligaše,
28. Gončinka i Prišlin nastoje uhvatiti Anđeliju,
29. sukob Prišlinovih vojnika s Gričanima,
30. Ivaniš je Tvrtkov ban,
31. Benko u tvrdoj gradini Prišlinovoj provodi mladost,
32. Grga kod Benka,
33. Hrvoje kod Pavla i Ivaniša,
34. sastanak Paližne i Ivana Krčkog,
35. smrt Paližne,
36. Nikola i Marija o ljubavi i osveti,
37. smrt Tvrtkova,
38. odjek vijesti o Tvrtkovoju smrti: radost u Budimu,
39. izbor Dabiše za bosanskog kralja,
40. Sigismund u Požegi.

Taj tip komponiranja nastavio je i Tomić u nastavku *Kletve*. Ali u Tomića su skokovi i amplitude od jednog kruga do drugog kudikanoo veće nego u Šenoa. Šenoa vješto spaja pojedine »krugove« radnje, a ostavlja »radnju-okosnicu« ipak dovoljno »čistom« kako bi se ostale radnje spiralno ovijale oko nje. (Šematski prikaz te kompozicije nalazi se na slici 3. priloga.)

VI. OPĆA FORMA NARACIJE

OSNOVNI tip naracije u romanima Šenoina doba jest »objektivno pripovijedanje«: *er-Form*.

Pisac se tek tu i tamo direktno upleće: govori u prvom licu. Te digresije su međutim bez većeg značenja. Karakteristična »direktna intencija« jest Kovačićev svršetak *Barunićine ljubavi* gdje pisac priča o svom susretu s čovjekom koji je poznao Ambrozija-Ivana. Obično se di-

rektno piščevo upletanje u tkivo priče sastoji u retorskom uskliku: poziv čitaocu da slijedi dobar ili poučan primjer. Katkada je to zanosna lirski vizija:

Divna si, bujna si zelen-goro rodnoga mi kraja, ti prvi vidiku moga djetinjstva. I dignem li oči prema tebi, kada večernje sunce poigrava vrhom i dolom, kad svoje zlato prosiplje tvojim zelenilom, tu bude se u mojoj duši slike iz davne davnine, vrlji junaci, uznosite gospe, ljuti silnici, bijedni kmetovi, a stari Medvedgrad, plamteći živim rümenilom, kao da je opet oživio! Al nije! Ruši se stara gradina, ruši; no dalje, dolje pod gorom, uspinje se sjajan, snažan kao mladahan junak – naš Zagreb grad!

(Zlatarovo zlato, str. 203.)

Šenoa je svoje romane obično (više no obično: gotovo po pravilu) završavao ovakvim ili sličnim »poantama«. U romanu *Čuvaj se senjske ruke* nalazimo viziju Senja i uskočke pjesme. Seljačku bunu Šenoa je završio oštirim kontrastom vrlo sličnim ovom citiranom odlomku iz *Zlatarova zlata*: razrušen Tahijev dvor uz koji ore slobodan hrvatski seljak. U *Diogenesu* je pravi završetak Jankovičeva pouka, a u *Prosjaku Luki* ovaj lirsko-meditativno sažetak cijele priče o Luki:

Tiho teče Sava uz vrbinje gdje su nekad ciganski šatori stajali i tekući šumi tajno i muklo, tiho teče Sava i šapće još i danas kroz noć pjesmicu o prosjaku Luki koji je htio postati čovjekom.

(*Prosjak Luku*, str. 157.)

U Becića i Jarnevičeve nema čak ni takvih digresija: radnja je dosljedno provedena u trećem licu. Zanimljivo je da Kraljević u početku romana nastoji uspostaviti taj direktni kontakt s čitaocem, ali se ta forma odnosa pisac-čitalac brzo gubi: pričanje postaje strogo objektivno. Citirajmo ipak dva karakteristična detalja iz romana *Požeški dak*:

»Neka bude, dragi oče, po vašoj volji.« Tako u razgovoru sajdoše u Matančevo dvorište gdje ih je Matanac sa upregnutimi konji sa svim na put čekao, i međutim i prijatelja si Joze konja po dolasku njegovoga u kola upregnuo bio. Svaki sjede na svoja kola, i tako skupa krenuše pokraj župne kuće i crkve pa zatim ispod kamenitih vratah u Kutjevo na vašar. Pušćajmo te vrijedne majstore, i š njimi Petra sina Jozinoga neka za svojim poslom putuju, dobar jim uspjeh u njihovom poduzetju želeći: mi ćemo se međutim malo u Požegi zadržati, da ju bolje promotrimo, i iskusimo, što u njoj biva.

(*Požeški dak*, str. 9-10.)

Pisac se na taj način »sjedinijuje« s čitaocem: on mu se direktno obraća. Zove ga na »suradnju«.

Evo još jednog primjera:

Kako je kod lijepe Ljubice i njezinih roditeljah u sobah, tko li se ondje nalazi, nije nam moguće drugačije saznati, nego ako budemo slijedom slijedili čovjeka iz kavane idućega, koj bez ikakva pitanja i kucanja u stan Ljubičin unide. Kad se tako kradimice uvućemo za njim u istu kuću, onda ćemo tek viditi i saznati, tko je goso toga doma, tkoli tato, tkoli Ljubičina majka. – Eto nas u sobi za gospodinom, starješinom grada Požeškoga; ime mu je Franjo Pravočina.

(Str. 13.)

Tomić uporno i konstantno ostaje kod forme »objektivnog pripovijedanja«. U njega ta forma dobiva najpotpuniju i najcjelovitiju konkretizaciju. Slično je i s Kumičićem, ali Kumičića od šturog nizanja događaja spašavaju dijalozi i brza izmjena scena.

Postoje međutim i dvije »indirektne forme« priča u prvom licu kojima se pisci često koriste i tako izbjegavaju monotonosti »objektivne naracije«. To su:

- a) izvještaj o događajima pomoću monologa i dijaloga,
- b) pričanje u formi pisma.

Ovdje ćemo se potanje zadržati na drugoj od tih dviju formi jer ćemo o »izvještaju kroz monolog i dijalog« govoriti na drugom mjestu.

Treba odmah konstatirati: pisci rijetko upotrebljavaju pričanje u formi pisma: Ipak, tom su formom napisane najživlje stranice nekih romana. Posebno to vrijedi za Kraljevićev roman i za roman Jarnevićeve.

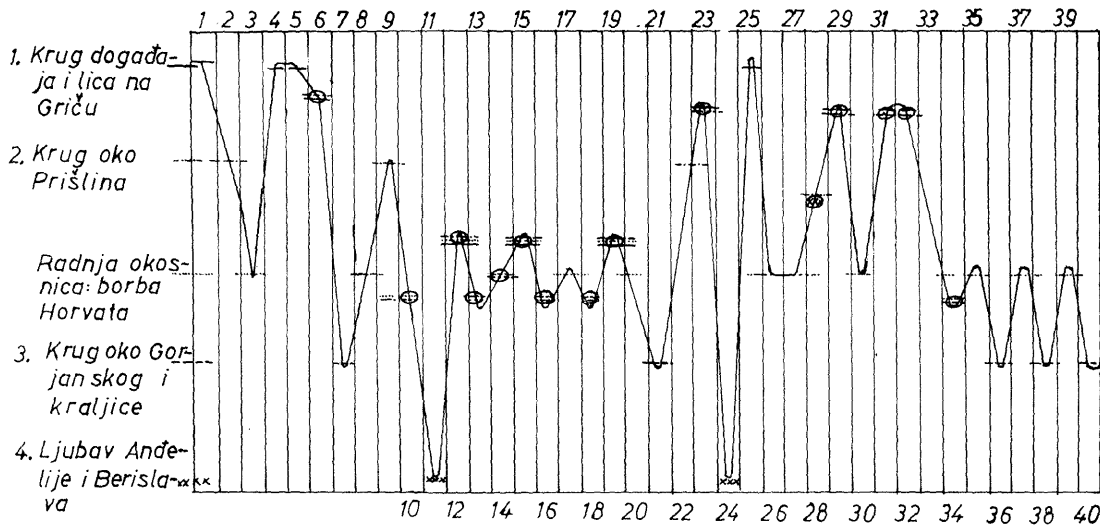
Petrovo pismo majci i Blaženkina pisma Avreliji uspostavljaju direktan odnos čitaoca s piscem: pisac *kao da* je odbacio sav onaj balast koji mu je nametala »priča« te svoje iskustvo kazuje direktno:

Jao, kako se osvećuje narav, što sam ju zatajivala; kako me kazni, strašno kazni!

(Dva pira, br. 63.)

Ima ljubavi čišće, plemenitije vrsti, ljubavi prijateljske, kojoj je moje srce i onako od djetinjstva obiklo i takova ljubav zauze mjesto strastvene, goruće njeke ljubavi. Da, prijateljskim požrtvovanjem nastojim si primamiti srce, koje se stidih razbluditi prostom strasti. [...] Ja za nječim čeznem, što ovaj svijet ne rada, i stoga proističe stostruka muka moja. Reći ćeš, da su to strašni snovi, koji me muče, da je sav moj vijek neprestan san. A da mogu i ja to misliti! Vjeruj Avrelijo, da će me, čim me mine teški ovaj san, minuti i život, koji mi je doista san, pust san, bolan san. Išćupala bih vlastitom rukom srce, koje tolikim osjećanjem obiluje i namjestila kamen u grud o kom bi sve navale odbijati mogla, ne bi postala nalike ostalomu čovječanstvu, koje cijelo led u grudih nosi.

(Dva pira, br. 103.)

Slika 3.

Stanko Lasić: *Roman Senoina doba* (vidjeti ovdje, str. 190)

Čini nam se da čitamo dnevnik Jarnevićeve, a ne njezin roman!

Činjenica je međutim da su se i Šenoa i Kovačić i Kumičić u romanima ovog razdoblja vrlo malo koristili pismima da bi direktno »prodirali« do čitaoca.

Citirajmo stoga jedan odlomak iz prvoga hrvatskog romana u kojem se vidi kako je forma pisma Kraljeviću omogućila da neposredno priča o običajima, »krepostima« i prilikama svog doba:

Pri pranju nogah pošaklji me morebiti nehotimice dva ili tri puta, da sam ju morao opomenuti, da toga više ne čini, nego da mi što brže ručnik dade, da si otarem noge. Videći ona, da se ja ne šalim, sama mi silom otare noge, a ja se brzo u postelju bacim, na što me ona upita: »Spavate li vi uvijek sami?« Začuden ja nad takovim pitanjem odgovorim joj: »Dakako!«; »a vidite, reče mi, naš gospodin sudac, gosp. inšpektor, gosp. špan, i sva gospoda, koja amo dolaze, moraju uvijek koga imati, koji bi kod njih bio na oprezu.« Tu mi sad počmu od straha vlasi rasti, te ju upitam: »Jel' u ovoj sobi nesigurno noćiti?« Za odgovor dobijem: »Vi ste dijete a ne vojnik«, te približivši se k meni, pošaklji me; ja se na to razljutim i viknem: »Tornjaj se, jer te odmah ustrijelim.« Kad je snaša vidila, da tu nema šale, uzme korito i otide...

(Požeški đak, str. 218-219.)

VII. TEHNIKA NARACIJE

TEHNIKA naracije u romanopisaca Šenoina doba prilično je jednostavna i ujednačena. Elementi pomoću kojih pisac gradi tkivo djela uobičajeni su u prozi na prijelazu iz romantike u realizam. Ako još u prozi Kraljevića i Jarnevićeve osjećamo nevještu ruku »djetića« koji tek neč zanat, u ostalih pisaca nalazimo jasnu svijest o tehnici kojom se služe.

Sagledajmo elemente kojima se pisci koriste u izgradnji ne samo fabule već i sadržine djela uopće.

Evo tih elemenata-postupaka:

- a) sistem »podbadanja« radnje,
- b) izvještaj o događajima,
- c) scena ili situacija,
- d) dijalog,
- f) opis,
- g) različite digresije.

a) Sistem »p o d b a d a n j a« r a d n j e

Na osnovu analize postaje jasno da je osnovni sukob u svim romanima sukob između dobra i zla.

Postoje četiri glavne forme pomoću kojih se taj sukob stalno raspiruje, »podbada«.

Prva je forma: »intrigant«, »zločinac«. To je jedan od onih tipova »zla« koji uspijeva odgoditi ili poništiti uspjeh i sretno sjedinjenje. »Intrigant« se uvlači u nastojanja pozitivnih lica, minira njihove akcije, rastavlja saveznike, razara, ruši i ubija. Stalno obnavlja intrigu. Dolazi iznenadno i za »lica« i za čitaoca ili dolazi iznenadno samo za »lica« u romanu. Običniji je ovaj posljednji postupak.

Takva je funkcija Ništića Praznogradskog (*Požeški dak*), Fichtenberga (*Kletva nevjere*), Grge Čokolina (*Zlatarovo zlato*), Drmačića (*Seljačka buna*), Terezije Bačan (*Diogenes*), Grge Prišlina i njegovih trabanata, Lukrecije »Cavagnoli« (*Kletva*), Mikice Ribarića (*Prosjak Luka*), Artura Steinera i Line (*Olga i Lina*).

Druga forma: nagla konfrontacija sila koja nužno vodi ka kretanju. Nije potreban poseban »intrigant« kako bi se radnja kretala: ona se mora kretati zbog logike u zbivanjima.

Takve su konfrontacije sila: Nehajković i novo doba u romanu *Dva pira*; svi bitni sukobi u Šenoa: Gregorijanec – Grič, Uskoci – Venecija, seljaci – Taši, Janković – neprijatelji Hrvatske, Gorjanski – Horvati, Martin Lončarić – grad i njegovi seoski slugi; sudar Julija i Ivana u *Baruničinoj ljubavi*; sudar Huseina i njegovih neprijatelja u *Zmaju od Bosne*; nepomirljivost između Olge i Line u *Olgi i Lini*.

Treća forma: misterij ili »sudbonosni preddogađaj« koji određuje sudbinu lica te tjera lica na nove intrige i nova rješenja:

Ništić Praznogradski je zapravo Zločud i Markerović (*Požeški dak*), Filippo je izgubljeni-ukradeni Slavko (*Dva pira*), Kazimir Lobinski je sin Agnizske a ona nije samo barunica Weber već i grofica Kraszinska itd., itd. (*Kletva nevjere*), Jerko nije nijem već je normalan a osim toga i sin Stjepkov, brat Pavlov (*Zlatarovo zlato*), Antonino Capogrosso je protivovoritelj novca (*Čuvaj se senjske ruke*), Stanko nije Stanko već Benko (*Kletva*), Pavle Lanosović nije Lanosović već Martinić (*Baruničina ljubav*), Lina nije Lina Steiner već Lina Körös (*Olga i Lina*).

Četvrta (vrlo česta) forma: gubitak, krađa ili podmetanje pisama.

U *Požeškom daku* veliki dio intrige zasnovan je na krađi i zamjeni pisama. Ferdo Becić uopće se nije mnogo trudio kako će obrazložiti neku promjenu u postupcima lica ili kako će kreirati neku novu intrigu: on gotovo sve rješava pomoću »pisama«! Pisma se krađu, falsificiraju, poštari se podmićuju itd. Tako je »pismo« krivo za dramu Hrabinskog i Agnizske, Otokara i Kornelije, Kneževića i Emice, Julije i Kazimira itd., itd.

I Šenoa se koristi tom toliko uobičajenom formom »podbadanja« radnje:

Pavle u odlučnom trenutku nalazi kod Klare očevo pismo (*Zlatarovo zlato*), Ciprijanovo pismo za Uskoke Jerolim gubi (*Čuvaj se senjske ruke*), Drmačić pokazuje seljacima pismo Anke Konjske Gaši Alapiću i time otkriva dvostruku igru Uršule i Stjepka (*Seljačka buna*), Pavle Horvat dobiva u odlučnom momentu pismo Gorjanskoga Veneciji (*Kletva*).

Dakako da se tim sredstvom služe i Kovačić i Kumičić; oni slijede tradiciju:

Ivan Martinić čita Sofijina pisma i na taj način je raskrinkava (*Baruničina ljubav*), Olga o Alfredu sve saznaje iz pisama koje je Lina pisala svom ljubavniku (*Olga i Lina*).

b) Izvještaj o događajima

Izvještaj o događajima koji su se zbili u bližoj ili daljoj prošlosti ili se pak zbivaju u striktnoj sadašnjosti u principu je dvojak: direktan i indirektan.

Direktni izvještaj je nužnost objektivnog pripovijedanja te se stoga svi pisci ovog razdoblja ujime obilno koriste. Tko vješto, tko nespretno:

Kraljević je još vrlo nespretnan, a Jarnevićeva se ponavlja i stalno nepotrebno proširuje svoj izvještaj sve novim i novim detaljima. Šenoa se često koristi tim elementom naracije, ali ponajviše onda kad smatra da će tim oblikom pripovijedanja najjasnije eksplicirati jedno stanje ili jedan događaj. Na primjer:

Zlatna bula Bele IV bila im je sveto pismo gradske slobode, stanac-kamen njihova prava. Sto i sto puta kroz vjekove istakli bi ju pod nos ne malim ponosom bahatim velikašima i lakomim crkovenjacima. Sam si je Zagrepčanin birao suca i druge glavare. Zaludu ga je ročio pred svoju stolicu župan, zaludu i ban. Komu je stajao dom na brdu Griču, komu je ime bio upisao zagrebački notar u veliku građansku knjigu, taj nije stao van pred žezlo varoškog suca ili pred pravdu kraljevske svjetlosti, jer je Zagrepčanin bio kraljevski čovjek.

(Zlatarovo zlato, str. 32.)

U Šenoa direktni izvještaj ipak nije glavno sredstvo objektivnog pripovijedanja: direktni izvještaj naime u Šeninim romanima ima gotovo jednako snažnu protutežu u indirektnom izvještaju.

Nije tako u Tomića! »Direktni izvještaj« je Tomićevo glavno sredstvo pričanja. On se doduše služi i drugim elementima naracije, ali je najviše naklonjen direktnom izvješćivanju: otuda dojam kronike!

Kovačić i Kumičić izražavaju se pak pretežno scenom, situacijom: direktni izvještaj iskorištavaju dakle samo kao nužnost inherentnu njihovu tipu proznog izraza.

Indirektni izvještaj je kudikamo kompliciraniji postupak od direktnog izvještaja. Zato ga i rjeđe susrećemo.

Becić ga je upotrijebio svega jednom: historija Hrabinskoga; Tomić ga upotrebljava samo u nevažnim detaljima; u Kumičića ga gotovo i ne susrećemo.

Majstor indirektnog izvještaja je Šenoa: o prošloj radnji izvještava neko lice koje je međutim »u svojoj situaciji«. Imamo na taj način »in-

terferenciju situacija«, »interferenciju atmosfera«! Jer: lice koje priča, priča u skladu sa svojim karakterom i sa svojom situacijom o jednoj drugoj situaciji i drugim ljudima.

Objektivni izvještaj dobiva individualni pečat.

Evo primjera: Šenoa govori o presizanju njemačkih generala u Hrvatskoj poslije izgradnje Karlovca; tema tuđina u Hrvatskoj je jedna od tema *Zlatarova zlata*; a evo kako o tome govori, to jest izvješćuje, Alapić:

I to bismo pregorjeli; lako tijelu mučiti se, dok u njem sjedi čitava duša. A što je zemlji duša? Njezine slobostine, njezino pravo. A pitam vas, gdje su povlasti i slobostine našega plemstva, naših gradova? Eno ih drže u krvavu zakupu generali Auersperhi, Teuffenbachi, Globiceri, koji gospodare, sude, ucjenjuju po našoj kraljevini bez bana, bez banova suda i usprkos odlukama stališa hrvatskih. A kad ih čovjek popadne živo, smiješeći se odgovore: »To je volja prejasnog gospodina nadvojvode Karla!« I nije to samo u nas, već i u Požunu, u Ljubljani i Gracu.

(*Zlatarovo zlato*, str. 39.)

Možda je ipak u tom smislu najkarakterističniji početak *Seljačke bune*. Čitavu historiju Susjeda i Stubice, kompliciranu raspru između gospodara tih imanja Šenoa eksplicira u razgovoru između Uršule Heningove i Pallfyja.

Uzmimo još jedan primjer, ovaj put iz romana *Čuvaj se senjske ruke*;

Šenoa izvješćuje o situaciji u Senju, o konstelaciji snaga na Jadranu i Balkanu, o taktici bečkog dvora – u dijalogu između Dominisa i senjskog kapetana kojem iz Graza pišu:

... neka Uskoke držim na uzdi, da se tako mletačkom vijeću otme prilika pritužbama... Al kako ću? Senjski Uskoci imaju dobiti na godinu 10.000 dukata, al ne dobivaju ih. Sve nam dolaze prazni listovi, a ovdje sjedi među zidinama 800 ljudi gladnih i žednih, sa ženom i djecom, 800 vojnika neviklih plugu sjedi na kamenu bez groša. Mletačke lade brane svaki privoz kruha i vina. Mlečići vješaju bez obzira svakog Senjanina, pa opet se traži, neka ti ljudi vojuju na Turčina. A sad je netko – ne znam tko – rasuo glas, da će se cijela uskočka vojska rastepsti, izagnati iz Senja.

(*Čuvaj se senjske ruke*, str. 215.)

Dakako da se s ovako emocionalno i individualno obojenim i intoniranim »izvještajem o događaju« ne može mjeriti šturo »direktno izvješćivanje«. Ipak, Tomičev *Zmaj od Bosne* na trenutak znači odmor od ovako »nabitog«, »kondenziranog« pričanja. I zatim definitivno: zamor! Jer: to sistematsko objektivno kronološko izvješćivanje naposljetku nepovratno odbija!

Zamislimo što bi Šenoa učinio od događaja kao što je strahovlada Avdurahim-paše! Tomić hladno registrira:

Na stotinama junačkih lešina podiže Avdurahim zgradu sultanovih reformama, i kada je iza tolika pokolja, umaranja i strahovanja nastala u Bosni tišina kao u grobnici, tro si je Avdurahim vezir s velikim zadovoljstvom ruke, govoreći podrugljivo: Račun je sada čist i mirna Bosna.

(Zmaj od Bosne, str. 12.)

c) Scena ili situacija

Tkivo radnje jeste prepletanje svih elemenata naracije. Pretežno je ono ipak sazđano od *nizanja scena*. Scene su zatvorene cjeline koje se skladno (katkada i neskladno) ulijevaju jedna u drugu. Scena je element-postupak kojim se pisci ovog razdoblja vrlo često služe jer taj postupak leži u samoj prirodi njihova pričanja. On dakle postoji i u Kraljevića i u Kumičića. Dakako da postoje velike razlike, ali ne strukturalne! Strukturalno, te su scene gotovo identične. U svakoj od njih možemo razlikovati:

1. pripravu: obično opis situacije,
2. uvođenje lica: karakterizacija, opis, motivacija,
3. početak sukoba ili radnje: slutnja završetka,
4. središnjicu: vrhunac radnje, sukoba, događaja; kulminacija dijaloga ili monologa,
5. epilog: meditacija, vizija, čin-simbol.

Tu strukturu možemo na primjer otkriti u velikim scenama kao što su: pokolj svatova u *Kletvi* ili borba za Susjed u *Seljačkoj buni*, No, i u manjim scenama kao što su na primjer: scena kortešovanja u *Prosjaku Luki* ili scena dvoboja između Artura i Kazimira u *Kletvi nevjere*.

I minijaturne scene građene su na tom istom strukturalnom principu gradacije. Evo jedne takve minijaturne scene, a možda i najuspjelije scene iz ovih dvanaest romana (brojevima sa strane označili smo dijelove strukture):

1. *U tren prebaciše djevojci sukno preko glave, i uhvativ je oko pojasa,*
2. *ponese je sluga u gornji grad u stan gospodina Taha. Složiv straga ruke, dočeka ih gospodin u prvoj sobi. Oči mu plamte, usne dršću. Djevojka stenje, priječi se. Tahi mignu. Silovitom rukom strgnu Petar s djevojke odijelo ne ostaviv nego tanku košulju. Tahi mahnu. Sluge iziđoše, a djevojka strgnu*
3. *sukno s glave. Tamna rumen obli joj lice. Trepavice dršću, oči joj se toče bijesno, otvorena usta zinu. Kao munja skoči u kut, stegne ramena i prikriva rukama razgaljene grudi. Teško dišući, nagnute glave zapilji ukočene*

4. oči u Taha. A on? Stoji nijem kao kamen. Obrve mu dršću, nosnice se šire, oči gore, a na čelu zatrepti mu kadšto žila. Raskoračio je krakove, straga složiv ruke. Tiho je u sobi, ništa se ne čuje van disanje. Ali u mig dignu se silnik kao ris, zaletje se plamtećih očiju u djevojku. Jana zadrhta, zavrisnu i, podignuv ruke, lupi bijesnika šakom u lice. Ali on svinu ruke poput gvozdениh kliješta oko nogu djevojke i dignu je uvis.

– U pomoć – kriještila jadnica i, zakopav prste u starčevu kosu, poče ga bijesno trzati škripajući zubima i vrteći glavom, no on stisnu ruke jače.

– Ho! Ho – udari u grohot – badava, golubice! – ponese djevojku u drugu sobu i zatvori vrata. Grozotan krič zaori gradom . . . a Petar Bošnjak uto

5. reče u dvorištu svom drugu:

– Drmačić je ipak pametna glava; to se u njegovoj tikvi rodilo. Sad će valjda mekša biti.

(Seljačka buna, str. 179–180.)

Vidimo da Šenoa u deskripciji ide do krajnje mogućih granica. Kumičićev naturalizam u tom smislu ne donosi ništa novo. Scene strave, užasa, silovanja, zavodenja, smrti, nalazimo detaljnije opisane u Šenoa nego u Kumičića. Tomić pak »grozovite scene« samo naznači ograničavajući se na registriranju pokojeg detalja:

Još gore prodoše njegovi ljudi. Najvjernije pristaše Skodra-pašine dade veliki vezir groznom smrću pogubiti. Načinio je sprave za bacanje, na koje je metao nesretnike, a tad su ih te sprave bacale o tvrde drvene ploče, iz kojih se isticahu gvozdени, oštri klinčići. Kako su klinčići zahvatili u tijelo, tako je nesretnik ostao viseći i pogibao u dugim, groznim mukama.

(Zmaj od Bosne, str. 223.)

Koliko je od toga opisa »stravičnija« scena smrti Gončinke ili Ivana pl. Sabova! (Kletva i Seljačka buna).

Slično je i sa scenama »zavodenja«. Šenoa je direktniji i detaljniji te u tom smislu »lascivniji« i od »lascivnog« Kovačića i od »naturalističkog« Kumičića.

Štaviše, Kumičić je u detalju kudikamo siromašniji od Šenoa:

Lina je trla sanene oči. Barun kao prikovan o pod stajaše posred sobe i plaho ju gledaše. Njegove su oči bludile po njezinom tijelu, po bezimenim i raskošnim crtama nogu, ramena, grudiju. Jedrina i punoća djevojke omamila ga, krvave mu se oči izbuljiše; pa svuda puze po onom toplom tijelu, on čezne i umire za nepoznatim, skapa za novim dražestina, što se gube u polusjeri, a pogledi mu se nigdje ne mogu zaustaviti po onim bujnim oblinama, nego gmižu

i plaze po onom mramoru, i ližu ga i upiru se u sjene, dok mu se slatki otrov slijeva u srce, dok mu krv zalijeva oči... Htio bi zagristi u ono oznojeno tijelo, dah mu gine, sav drhće, blijedi, krv mu se zapalila, kao da je pao u žeravicu, srsi ga prolaze, a Lina, ga zove k sebi milim djevičanskim glasom. Kako nedužno zvuči taj glas...

(Olga i Lina, str. 77-78.)

Evidentno je: Kumičić je više učio od Šenoë nego od Zole!

On je čak »sramežljiv«, diskretan!

Evo scene obeščašćenja Olgina:

Dvije osobe ušuljaju se u sobu, iz koje čas kašnje izade udova Klara. U sobi je ostao Alfred i zaključao vrata.

Munja sijevnu i rasvijetli sobu. Olga tvrdo spava na divanu...

Te noći paklenski bi izveden grozan i mrzak zločin na imanju baruna Alfreda...

(Olga i Lina, str. 136.)

Kumičić nije smioniji od Šenoë! Suprotno! Pa ipak je njegov prvi roman (a ne samo taj) senzualniji erotskiji no svi Šenoëini romani zajedno. Zašto?

Kumičić ne opisuje detalje, ali nabacuje mogućnosti daljeg kretanja »lascivne« radnje: on govori u slutnjama koje su asocijativne. Zatim: sve vrvi od požude. U Šenoë nije u centru radnje nikada ljubavna strast, u Kumičića je upravo to opsesija: njegovi su ženski likovi prave ropkine i istovremeno gospodarice svoga tijela.

Evo primjera: scenu koju smo citirali ne završava Kumičić gornjim opisom. Alfred grli Linu; ona mu to dopušta kako bi izmamila od njega novaca; u pogodnom trenutku u sobu upada Artur; i sada Alfred bježi, a Lina se daje Arturu; da li se daje? Nismo sigurni. Da li je Artur njen ljubavnik? Nismo sigurni. Tko je Mario? Ne znamo. Tko je Steiner? »Otac«? Eto: sve same slutnje koje »zadržavaju« imaginaciju čitaoca.

Ili: nije jasno s kim sve živi Klara; da li je živjela i s Alfredom? Ne znamo. Mi to možemo samo pretpostaviti, naslutiti.

Kumičić je vješto razvio taj kvalitet »naznake«, »naslućivanja«, i hrvatski je roman upravo tu nijansiranost od njega preuzeo više od naturalističke egzaktnosti. Jer kako ta egzaktnost izgleda i u detalju, da bismo to saznali, dovoljno je citirati scenu između Olge i maloga Milana koji ima godinu ili najviše godinu i po dana, a ovako »diskutira« i »zbori«:

– Ne, ne mama me neće ostaviti, ja ću dobar biti, dobar, govorio je mali Milan.

– Jest, zlato moje, ti si dobar, ti si uvijek dobar bio, ti nisi svoju mamu nikada srdio.

– Mama, mama, meni su rekli, da si bolesna. Tereza rekla, da ću sam biti.

(Olga i Lina, str. 192.)

d) D i j a l o g

U romanima Šenoina razdoblja dijalog ima različite funkcije. Prema namjeni mogli bismo dakle dijalog podijeliti u više grupa ili tipova: dramski, opisni, meditativni, prikriveni monolog, propovijedni, debatni, pamfletski itd., itd.

Mi ćemo se međutim zadržati samo na onim tipovima koji nam se čine najkarakterističnijima i najznačajnijima.

Tu zapažamo u prvom redu *dramski dijalog*. Dijalog je u tom slučaju drama u kojoj se stvaraju uvjeti novog zapleta, rješava postojeći zaplet, sukob dovodi do vrhunca itd. Takav je onaj dijalog-scena iz *Diogenesa* kad se Terezija Bačan iznenada pojavljuje u protivničkom taboru da bi dobacila poraznu vijest za pristalice toga tabora: Krčelić nije imenovan biskupom, Erdödi je imenovan generalom! I dijalog između Klare i Olge o udaji isti je tip takva dramskog dijaloga; tom dijalogu nedostaje međutim Šenoina snaga! Kao primjer dramskog dijaloga citirajmo ovaj karakteristični odlomak iz *Zlatarova zlata*:

Govorim istinu, gospodine bane, tako mi živoga boga, mi smo ubogi, a vaši vojnici gladni su vući. Ja ne znam, čija je to zapovijed, da se kukavnom gradu nameće taj teret, ali to znam, da je to očita sila proti pravu i pravici.

– Moja zapovijed je bila, suče – udri ban šakom u stol – moja zapovijed, čuste li?

– Ali ta zapovijed ne valja, velemožni gospodine!

– Ja sam vaš gost, moji vojnici su mi djeca, ergo morate i njih hraniti. Punctum. Ako li vaša gospoda građani samo pisnu, pokazat ću im, tko je Ungnad, pa ako vam nije pravo a vi idite u Požun tužiti me. Zbogom!

– I hoću, bog mi je svjedok – odvrati sudac i ode.

(*Zlatarovo zlato*, str. 174.)

Drugi tip dijaloga je *dijalog-izvještaj*: pisac uvodi jedan razgovor kako bi pokazao nova lica, ali i kako bi progovorio o jednom događaju koji je nužan za razumijevanje radnje. Varijanta tog dijaloga je *dijalog-karakterizacija*: cilj dijaloga sastoji se u tome da se razradi direktna karakterizacija lica.

Vrlo čest tip je i *dijalog-propovijed*. Nijedan se pisac ovoga razdoblja nije mogao osloboditi toga didaktičkog tipa dijaloga: doba bijaše »didaktičko«, pa i njegov roman. U *Prosjaku Luki* nalazimo niz takvih dijaloga, a i u ostalim Šeninim romanima postoji barem jedan dijalog u kojem pisac direktno izriče svoju tezu. Karakterističan je u tom smislu dijalog Gregorić-Babić iz *Seljačke bune*. Tom tipu dijaloga pripada i didaktičko-propovijedni dijalog pomiješan s karakterizacijom likova u početku *Kletve nevjere*: razgovor Kazimira i Kneževića o ljubavi,

braku i vjernosti. U Jarnevićeve dijalozi-propovijedi postaju duge tirade – ona gubi svaku mjeru: Mirko o ilirstvu i narodnosti u dijalogu s Nehajkovićem.

Dakako da je najuobičajeniji onaj dijalog koji neposredno koristi intrigi: *dijalog-intriga*. Taj dijalog neposredno se uklapa u radnju i nema druge funkcije nego da pokreće ili zapleće radnju. Kao jedan primjer između bezbrojnih možemo spomenuti razgovor između Line i Alfreda o Lininu »ocu«: ona je njegova »nezakonita« kći!

Dijalog je i napad: *dijalog-pamflet*. To je način koji omogućava piscu da se obori na protivnika, da bude krajnje aktualan. Na primjer: jedna od tema *Prosjaka Luke* je tema korteširanja i »fiškala«. Svoj vlastiti napad na to zlo (koje je već u istom romanu u prethodnim poglavljima analizirao) Šenoa stavlja u usta (uostalom posve nedovoljno motivirano) jednom svom licu:

Već smo jedanput vidjeli, baš tu vidjeli. Imate li to u svojoj pameti zapisano? Znaite kud smo ono zadnji put birali za grad. Došli ste k nama kortešovati za gospodu koja sada u magistratu sjede. Rekli ste nam da su gospoda za koju sada govorite lopovi – sad su vam anđeli! Dakako! Mislili ste da će vas stara gospoda za senatora načiniti, al nijesu. Sad mislite da će vas nova. Hoće brus. Nije im vrana ispila mozak. Plaća! Plaća! To je ono, je l'? Zato vam ide voda na usta. To je vaša dobrota, to je vaša ljubav za nas. A vi mu vjerujete? Glupaci ste, glupaci!

(*Prosjak Luka*, str. 97–98.)

e) Monolog

Monolog nije tako česta forma kao dijalog. Susrećemo ga, naravno, u svim romanima iako im je funkcija različita: to znači da i kod monologa možemo uočiti različite tipove.

Uzimamo kao prvi tip: *monolog-samouvjeravanje*. To je najčešći tip monologa. Lice ne razmišlja o situaciji smireno, analizatorski, već agresivno-emozivno. Lice sebe samo uvjerava. Tipičan je onaj veliki Čokolinov monolog iz *Zlatarova zlata*; ili: Ivanov monolog iz *Baruničine ljubavi*:

Tako je, velika gospodo! Vi baš gospodski znate igrati! Šta će se jadni plemenitaški sin natjecati s visokim plemstvom! Pa dobro, barunice Sofijo, budi sretna! Moj život, moj spas su knjige! Mi ćemo ovdje kolo zaigrati, gdje ga igraju ljudi, koji krote udes i ništa na milost ne proše od njega, nego sve kao plaću za svoj znoj, za svoj trud. Bene. Velika gospodo! Vama on dragovoljno siplje iz vreće blaženstva i sreće i daruje vas. Mi drugi samo mrko tražimo od njega, što je naša pravedna tražbina, što nam mora dati!

(*Baruničina ljubav*, str. 101.)

Drugačijeg je tipa *monolog-analiza*. Takav je onaj monolog Ništića Praznogradskog iz *Požeškog daka*; to je u stvari svestrano ispitivanje vlastite situacije (nalazi se u početku drugog dijela romana); tačnije: to je opis situacije iz jednog specifičnog aspekta.

Čest je i *monolog-odluka*. Taj tip monologa obično služi piscu da bi povećao ili obrazložio zaplet. Zato je taj monolog bliz *monologu-meditaciji*. U *Prosjaku Luki* nalazimo oba ta tipa pa ćemo ih citirati.

Mikica ne želi da se Luka izvuče iz situacije prosjaka neradnika: on ne želi da Luka bude bolji od njega; zato se *odlučuje* za borbu; ovako:

A ja? Ja ću ostati koji sam. Kaplja na listu koju svaki vjetar otpuhnuti može, prosjak koji se povlači po svima kutovima koji jest i nije. Da, da, još će me onaj prosjak gledati preko ramena, mene, koji sam pismen, koji znam kako je u svijetu. Zašto se može prosjak iskopati, zašto ne mogu ja? Jer ima novaca, a ja ih nemam. On da mi se ruga! Ne, ne i sto puta ne, toga neće biti. Da vidimo zašto imam pamet!

(*Prosjak Luka*, str. 71.)

U drugoj sceni Mikica razmišlja o životu i moralu života; to ga doводи do odluke da treba biti veliki zločinac ako je već čovjek prisiljen da bude zločinac!

Crva jede vrabac, vrapca jede lisica, a lisicu vuk – a čovjek jede čovjeka, samo kad je dobra zgoda. Magarac je svaki čovjek koji od same pobožnosti žeda i gladuje pak vjeruje da Petar pravo ima nositi u svojoj keši sto talira, a Pavao ni groša, da Pavao prava nema tražiti dijel od Petra. Nijesam baš pobožan i preveć dobar, kako se to u svijetu zove, ali sam lud jer nijesam dosta zlim, a to se u istinu zove dosta pametnim. Hranim se tuđim, da, ali samo tuđim krumpirom, a pametnije bi bilo tuđu slaninu jesti. I ako me uhvate, zar će mi gore biti? Ta bar ću imati gdje prespati i što založiti, a sud ne tjera čovjeka za koštu i stan.

(*Prosjak Luka*, str. 129.)

f) Opis

Opis – prirode, *intérieure*, predmeta, stanja, događaja-epizode itd. – uklapa se u principu u scenu ili situaciju. Katkada je pak vezan uz jedno lice ili uz grupu lica.

U romanima Šenoina doba opis je obično *kratak*: »naturalistički« Kumičić još je kraći od Jarnevićeve! Taj roman još ne poznaje detaljizirane opise. Ako su u opisu nabrojani neki detalji, oni se uklapaju u »viziju«, »viđenje« događaja ili predmeta, a ne u analizu. sistematsko istraživanje. Tipičan je na primjer opis sakupljanja ligaša u stolnoj

crkvi u Zagrebu, kao i opis glasnika koji juri u Omiš da bi Pavlu i Ivanu javio Tvrtkovu smrt. Svi detalji su »napeti«: oni u tim opisima tendiraju k jezgru: viziji.

Katkada su opisi samo dekorativan dodatak. Daju stoga dojam papirnate ruže bez koje bi se događaj lako mogao zbiti.

g) Različite digresije

Autorske digresije u romanima Šenoina razdoblja nisu česte. Najčešće su meditativno-lirske digresije. One se podudaraju sa *ich-formom* naracije.

Postoji međutim jedna forma digresije kojoj pisci rado pribjegavaju: *digresija-monolog*. Ta se digresija obično javlja u dijalogu koji se odjednom pretvara u monolog jednog lica, a taj monolog pak nije ništa drugo negoli autorova rasprava o kakvu određenom problemu. Tip te digresije nalazimo na primjer u Becićevoj *Kletvi nevjere*. Kneževićevo objašnjenje besmrtnosti duše, vječnosti, konačnosti i beskonačnosti: kao da čitamo kakav priručnik o Kantovoj filozofiji.

Druga vrsta digresije je autorovo neposredno razmišljanje o kakvu pitanju: *digresija-direktna meditacija*. Kao primjer možemo spomenuti Becićevu raspravu o vremenu (o sadašnjosti koja je budućnost, o prošlosti koja je sadašnjost); ili Tomićevo analiziranje porijekla Bosanaca. U Tomićevoj »digresiji-direktnoj meditaciji« romanekno prozno tkivo odjednom prelazi u naučnu, polemičku ili žurnalističku-deskriptivnu prozu. Evo dokaza:

U Bosni gdje je hrvatska vlast i hrvatska svijest nekoć cvala, poče se malo po malo gubiti ime hrvatsko, a to zato jer su Bošnjaci počeli zazirati od toga imena, pošto su Hrvati prvanjili u borbi kršćana proti Turčinu, s kojim su grančili. Uza sve to ipak živi još i kod bosanskih begova staro predanje, da su oni Hrvati od starine i da su prije osvojenja Bosne po Turcima smatrali se kao jedan rod i jedna krv sa svojom braćom u hrvatskim zemljama, ma da su Bošnjaci i prigrlili islam i kao ljuti zmajevi borili se za tu svoju novu vjeru, nisu oni kraj toga zaboravili na svoje stare povlastice, uz koje su slobodno gospodovali u svojoj zemlji, nezavisno od osmanskih careva i stambulskog divana. Oni se smatrahu ne podložnicima, već saveznicima carigradskog padiše, čiji su glas slušali samo onda kad ih je kao glava Muslimana pozvao u boj za vjeru prorokovu. Inače su se Bošnjaci vazda tuđili od Osmanlija, a sultanovi veziri u Travniku ne imahu nad Bošnjacima nikakve vlasti ni snage.

(Zmaj od Bosne, str. 200–201.)

Digresije su katkada *simbolično-vizionarne*. Šenoa je često upotreb-
 ljavao tu vrstu digresije sličnu lirskom uskliku. Komponirao ju je go-
 tovo uvijek na principu kontrasta:

Nema već kamenog grada. Po vrhu, gdje je nekad vijorio ponositi stijeg gospodina Taha, ide seljak za plugom i pjeva veseo jutarnju pjesmu. Sjenka boljara se trznu i umine u grobnicu, pod prokleti kamen, a slobodna pjesma pliva daleko, daleko zelenom gorom gdje se razlijeva sjajna rumen probudene zore, gdje niču na nebu ruže iz mučeničke krvi hrvatskog i slovenskog puka, što ga pogazi oholi bijes u prosnutku zlatne slobode. Cvati, ružo rumena, cvati posvećeni cvijete, vij se nad grobom nevoljnih ljudi koji digoše mač na zakon varke i laži, koji digoše mač na zakon prirode svete; cvati jer se mladi rodio dan i čista rosa pada u srce puka, rosa blagoće i ljubavi bratske. A ti, hrvatski mladi sokole, uberi taj cvijetak, za klobuk ga djeni i ponosi se njime pred vijekom i svijetom.

(Seljačka buna, str. 273.)

Katkada susrećemo i digresiju tipičnu za ep: *digresije-meditacije-pouke* (razmišljanja o ljudskoj sudbini kao na primjer u *Osmanu*, *Smrti Smail-age Cengića*, *Gorskom vijencu*), kojem pisac obično završava ili počinje jednu radnju. Navedimo kao primjer odlomak iz Kovačićeve *Baruničine ljubavi*:

– Bože mili! Kakova li je to sudbina ljudi! Tko bi bio mislio prije osam mjeseci, da će ovim dvorom, da će ovim imanjem gospodovati prezreni plemenitaški sin Ivan Martinić, koga je bahati Julijo Krčelić otjerao iz njih slaveći sjajne zaruke sa lijepom barunicom Sofijom Grefstein.

(*Baruničina ljubav*, str. 144.)

VIII. OPĆE KARAKTERISTIKE IZRAZA

NE možemo pretendirati na to da u ovoj raspravi svestrano i temeljito analiziramo sve karakteristike izraza te da ih sagledamo u jedinstvu s ostalim elementima koji grade sadržaj i tkivo romana.

Pokušat ćemo samo opisati neke karakteristike izraza, i to one koje su najuobičajenije, za kojima pisci najčešće posežu.

Naš će opis međutim nužno mjestimice prelaziti u obrazloženje; treba ga stoga uvijek shvatiti i prihvatiti uvjetno.

U romanima Šenoina doba uočavamo slijedeće tipične forme izraza:

- a) patos, didaktičizam i pretjerani sentiment,
- b) kontrast ili antitezu,
- c) simbol i viziju,
- d) jednostavnost epiteta, poredbe i metafore,
- e) neke osobitosti rečenice.

a) Patos, didaktičizam, pretjerani sentiment

Pisci pišu kao da su na pozornici ili na govornici. *Patetična ustreptalost inherentna je njihovu pogledu na svijet.* Čini im se kao da misao nije nikada dovoljno oštra i jaka: treba je ponoviti, istaći na nov način. Otuda bogatstvo sinonima. Otuda tautologija.

Čak i u onim scenama gdje jedno lice meditira u samoći, pisac kreira scenu »govornički«: lice se obraća nevidljivoj (vidljivoj) publici. Evo na primjer kako Ciprijano meditira nad prahom Dominisovim:

Bude pastir narodu svome – izdade ga radi sebe. Bude vijećnik caru – izdade ga radi sebe. Bude protestant i prijatelj engleskom kralju, protestantu – izdade novu vjeru i novoga prijatelja radi sebe, bude katolikom radi sebe. Po njegovoj smrti osudi ga inkvizicija, a danas izvukoše ga iz dominikanske rake i tu ga zažgaše. Vanitas vanitatum vanitas – nasmiješi se redovnik gorko.

(Čuvaj se senjske ruke, str. 257.)

Dakako da su najpatetičniji oni odlomci u kojima pisac dovodi lice na govornicu da bi tu ono javno izreklo svoje (piščeve) ideje; dolazi do paradoksa: afirmacija postaje negacija, efekat piščev je suprotan: piščeva nametljivost odbija ili postaje smiješna. Tom »paradoksu« nije izbjegao nijedan pisac Šenoina doba. Najeklatantniji je primjer Petrov govor vojnicima na kraju prvog dijela romana *Požeski dak*. Mjeru je ipak najbolje znao očuvati Šenoa. Tomić pak rijetko upada u patos: on je kroničar, naravno, u *Zmaju od Bosne*; u dopuni *Kletve* on nastoji što je moguće bolje imitirati Šenou. I Kovačić i Kumičić, i Becić i Jarnevićeva nalaze u patosu svoj »prirodni« izraz. Obično ga dovode do vrhunca strasti: patos se veže s gradacijom: misao želi biti sve snažnija i snažnija, udarac sve jači i jači:

Da, ja se odričem, ja pregaram i ja ću pregorjeti. Ali jao si ga tebi, Julijo, ako izvedeš svoju nečasnju zakletvu, ako osramotiš, prevariš milu nevinu djevojku, kao što si druge. Jao si ga tebi, velim ti, jer ću te ubiti kao pseto u onaj hip, kad vidim taj dražesni zemaljski stvor prevaren, uništen, izgorio na vlastitoj ljubavi.

(Baruničina ljubav, str. 79.)

Uz patos veže se i *didaktičizam*. To su romani s teozom i jasno izraženom idejom. Ali osim osnovne ideje, ili osnovnih ideja i tema, opća je linija romana Šenoina doba *pouka*. Pisci poučavaju, uvjeravaju. Upornost je tolika da se katkada čini da to oni zapravo sami sebe uvjeravaju. Dijalozi se pretvaraju u tirade u kojima se »naučava« neki predmet; pisci najčešće »naučavaju« varijante općih ideja, o kojima smo govorili. Na primjer, vrlo je često »naučavanje« o vjernosti narodu.

Najuporniji i najnespretniji su prvi pisci: Kraljević i Jarnevićeva. No i Becić i Šenoa i Kovačić i Tomić i Kumičić žele poučiti, biti od koristi: *neposredne*:

Razgovor župnika s Matom Pavlekovićem u *Prosjaku Luki* čitavo je »naravučenije« o štetnosti »fiškala« i seoskih svada. Kao što se patos nužno transformirao u ponavljanje, tako se i didaktičizam neminovno pretvara u nametljivost. Pisci uvjeravaju čitaoca uporno i tvrdokorno. Šenoa na primjer u *Kletvi* uporno ističe jednu te istu ideju: antimletačku. On se koristi svim sredstvima kako bi pokazao da je po Hrvatsku najštetnija ona snaga koja svoju moć gradi na razdoru i nemoći svojih susjeda: to bijaše u XIV vijeku Venecija. Šenoa je međutim već stekao izvanrednu vještinu: on većinom poučava indirektno. *On malo propovijeda, njegova lica propovijedaju*. Takva je na primjer Pavlova propovijed (molitva) poslije Ivaniševa sastanka s Trogiranima. Uostalom, lica mogu govoriti *jedino* u poučnom tonu: to je dojam koji neminovno ostavlja roman ovog razdoblja. (Bilo bi interesantno sociološko-psihološki objasniti taj fenomen: hrvatski intelektualac stalno poučava! Njegova je misija učiteljska a ne istraživačka!)

Svi poučavaju.

U *Kletvi nevjere* – tom romanu intrige, ili tipičnom romanu »zbivanja« – također svi poučavaju: i otac i majka, i brat i sestra, i prijatelj i drug, itd., itd. O čemu? O svemu! Najčešće: o čistoći ljubavi.

Osobito su nevješta poučavanja u »opisu« ili »izvještaju«. Tada se naime alterira funkcija jedne narativne forme; umjesto preciznih detalja imamo parolu, frazu, »liriku«!

Razumjevši narodi ove zvuke, podignu stjegove i sakupljahu se pod njimi, spremni boriti se za najveću svetinju, najmilije blago na ovom svijetu: za narodnost i slobodu! Tu ne bijaše muškarca, komu ne bi tinjala u grudih ma najmanja iskrica svetoga onoga plemenitoga čuvstva, što ga zovemo: ljubav domovine i naroda, a da nije pohrlio pod stjegove slobode.

(*Dva pira*, br. 52.)

Ili:

Našavši se sam u svojoj sobi prinese Husein k ustima i poljubi zlatni balčak svoje sablje, baštine svojih viteških djedova. »Još samo tebe imam, uzdanice moja« progovori tužno i suza mu kanu niz muževno lice, »ako me i ti iznevjeriš, ne marim u grob leći!«

(*Zmaj od Bosne*, str. 242.)

Teza i ideja – piščeva istina – na ovaj se način denaturiraju i alijeniraju. Umjesto istine djelo donosi parolu, praznu riječ.

Slična transformacija događa se i s *pretjeranim sentimentom* koji je jedna od najkarakterističnijih formi izraza u romanima Šenoina doba. *Prebujni sentiment obrće se u svoju negaciju*: on odbija, a ne da privlači. Pretjerano domoljublje je smiješno, prečista i predjevičanska lju-

bav naivna i banalna. U tom procesu, dakle, afirmacija postaje negacija. Ideja romana nije identična ideji pisca: sadržaj romana suprotan je intenciji stvaraoca.

Taj se krajnji slučaj događa rijetko s cjelinom djela, ali je čest u detaljima. Pisac gubi mjeru i uporno se ponavlja, a ne vidi ponavljanje: njegov »uzvišeni« osjećaj i njegova ustreptalost postaju dvosmisleni: pozitivni i negativni: u tvrdnji se krije ironija, a u uskliku komika; ideal postaje ne-ideal jer je u svjetlu razuma smiješan. Pisac je promašio cilj i svoju funkciju: pretjerani sentiment postaje LAŽNI sentiment!

»Hej!« zajuška momak privinuv ljubü gorućemu srcu. »Maksice, ti me ljubiš, pa neka mi sada dodu svi učeni i mudri ljudi, te neka gledaju sreću moju! Dušo ti moja! a tebe ne bih doista s nikakvom čašću najučenijega muža zamijenio; svi su siromasi, koje i žalim, jer jim je srce pusto uz mrtve knjige, dočim je u mene vatre, života, ljubavi, nježne odane ljubavi«, i sve čvršće privijaše ju grudim, dočim ona glavom mu o grud oslonjena, neizrecivim čućenjem slušaše odbijanje njegova srca. . .

Blijedi mjesec bijaše tajni svjedok dvaju čistih srcah i da jim punim svojim svjetlom nepoplaši proviraše prijazno između lišća i prisluškivaže zakletvom ljubavi, koje si uzajamno zadaše.

(*Dva pira*, br. 33.)

Ne radi se ovdje samo o »nestvaralačkoj« moći i »siromaštvu« invencije u Dragojle Jarnević. Šenoa će, dakako, biti vještiji, ali je *tip* pretjerane sentimentalnosti *isti*. Kada pisci romana Šenoina doba izgube kontrolu nad racionalnom gradnjom djela (a gube je namjerno jer je »sentiment« u osnovi njihove aperceptivnosti), onda oni obično upadaju u takav izraz koji uništava njihovu afirmativnu intenciju.

Pokušat ćemo analizirati taj fenomen u njegovu najizrazitijem obliku: u ljubavnim scenama i historijama.

Svi pisci grade »čiste« i »dobre« ljubavi na principu *apsoluta*. Te su ljubavi toliko neljudske u apsolutnoj čistoti osjećanja, da ostaju nestvarne: vanživotne. One su toliko perfektno lišene zla, da postaju odbojne. Pisac je o njima prisiljen govoriti s pretjeranim sentimentom jer mu one taj izraz diktiraju. A time prelaze u kliše i »stalnu formulu«; karakteristično je da je svima svršetak *isti*: brak ili smrt! Karakteristično je da su »tuge« identične: one uvijek dotiču smrt i suton.

Grof Antun uzdahnu te reče: – Pravo sudiš, – jer je u Rusiji sve moguće. Možda te on zbilja još uvijek vjerno ljubi. S tog se tješü i uzdaj u Boga – koji će ti povratiti ljubljenog zaručnika – te ćeš s njim biti sretna – sretnija nego li sa mnom! – Ja ću pako nastojati, da prebolim svoje jade. – Nu ako me bol satire, te mi duša preleti u vječnost, – sjeti se onda katkad onog nesretnika, koji je

o tebi snivao kratak mu sladak san. – Donesi mi katkad cvjetak na rani grob – biti će mi laglje duši, koja će te obljutati posvuda bdijuć nad tobom, da te ne ništa više na tom svijetu ne rastuži.

(*Kletva nevjere*, str. 126–127.)

Pisac je dakle nužno sentimentalno »uzbuđen«, on nužno poseže za »neobičajenim« situacijama i riječima: na to ga sili *apsolut* – čistota sama! No upravo zbog toga on vrlo brzo iscrpljuje i »situacije« i »ukrase« u kojima se čistota ljubavnog odnosa izražava: neobičajeno postaje uobičajeno: shema!

Zato su sve te ljubavi »kovane« na isti način: sve preprečuje velika prepreka; sve se rađaju u izvanrednom i tragično-fatalnom susretu.

U početku romana *Požeški đak* činilo se da će blagi humor i ironija »spasiti« odnos Petra i Ljubice, ali što radnja teče dalje, to taj odnos postaje nepopravljivo plačljivo-sentimentalan.

A upravo su takvi svi ljubavni odnosi u romanu *Kletva nevjere* i u romanu *Dva pira* D. Jarnevićeve.

U Šenoinim romanima glavna je intriga uvijek »ukrašena« barem jednom takvom ljubavi, a u Kumičićevoj *Olgi* i *Lini* pretjerani sentiment doseže svoj vrhunac: vrhunac »čistote« preobraća se u vrhunac komike:

Olga se izvinula iz Milkinog zagrljaja i pružila mu ruku, a on ju zdvojno stisnuo, i u svojoj desnici zadržao. Obojica obore oči i ostanu nepomični. Dragutin stisne joj opet ručicu, pogledi im se susretnu, on se nagne, jedan, dva puta prema njoj kao da ju hoće ogrliti, no zadržtav cijelim tijelom, ispusti joj ruku, i sjednuv na divan, sakri lice među jastuke. Olgi klone glava, ruke joj padnu niz krasno tijelo, zanjiše se, ali ju brzo Milka na svoje grudi privine i k divanu odvede.

(*Olga i Lina*, str. 170.)

Svi padaju u nesvijest. Sve obasjava »blijeda« ili »hajna« mjesečina. Svi nepopravljivo plaču. U ovoj sceni kao da je sadržana sva suština sentimentalnosti koja je toliko smetala piscima ovog razdoblja da u ovim romanima ne nalazimo nijednu istinsku, veliku, tragičnu ljubavnu scenu. Uvijek samo »drhtaji« kojima se dotiču »ručice«. Sve vrvi de-
minativima.

Ili je pak sve ispunjeno »sjetom« i »blaženošću«:

– Dragi moj Kazimire – mnogo od mene tražiš! – odvрати napokon stidno. – Nu da ti pokažem, koliko te ljubim, učinit ću ti po volji, samo ako mi bude ikako moguće! – Ah, ta ti si mi i onako život i sve blago na ovom svijetu! – Ah, u tebe se uzdam, u tebe vjerujem – tebe ljubim – ah ljubim – većma oh, bože oprosti! ako griješim – ljubim te većma nego li i majku svoju!

Glavica joj nehotice klonu k ogradi, a Lobinski ju pograbi obim rukama iz vana te pritisnu dugi vrući cjelov na rumene joj usne. Ovim cjelovom zavjeriše si vječnu ljubav, a toj slatkoj zavjeri svjedočile su sjajne zvjezdice, koje se već počеше mjestimice na nebu pomaljati, i blijedi mjesec, koji bijaše međutim izašao na istoku, razastiruć svemirom svoje bajnovito svijetlo.

– Ovdje dakle sastajati ćemo se i ljubiti se poput Romea i Julije! – šapnu Lobinski, cjelivajući neprestano svoju milenu diku.

(Kletva nevjere, str. 92.)

Sjetno, lagano kroz tih plač plinuli zvukovi iz duše u svijet kao roj sumornih ptica koje trudno raskriljuju krila, lagano plinula pjesma u šumsku gustinu kao tajnovita jeka, u srce djevojačko, kao sneni blaženi mrak, koj se nježno spušta na ovaj svijet, lagano plinuli zvukovi zamiruć u mračnoj daljini. Ali iznenada kao da iz grla zagrmi grom. I zapjeva Berislav.

(Kletva, str. 95.)

Pretjerani sentiment vodi dakle komičnom efektu, banalnom ključu i naivnoj tezi. Uz upornu didaktičnost i patetiku to je »najvidljiviji« oblik izraza u romanima Šenoina razdoblja.

Sva ta tri oblika sačinjavaju *nerazdvojivu cjelinu*: patetika prelazi u didaktiku, a didaktika u sentiment. Ta sinteza patetike, didaktike i sentimenta i daje romanima Šenoina doba najkarakterističniju sadržajnu i izražajnu osobitost.

b) Kontrast ili antiteza

Nije kontrast slučajno jedna od čestih formi izraza ove proze: ti su romani »turnirsko poprište«: »dobro« stalno vodi bitku sa »zlim«.

Likove i scene pisci izgrađuju na principu kontrasta.

Tek je Šenoa međutim razvio kontrast do metode: njegova rečenica, scena, situacija, opis, kompozicija, tema – sve je to stalna igra kontrasta. Šenoa nikada na primjer ne završava jednu scenu a da ne daje na slutiti kontrast. Njegove su boje kontrastne, renesansne, oštro odvojene: impresionizam mu je stran. Karakteristična je scena dolaska ligaša u zagrebačku stolnu crkvu: svjetlo – tama – sjene! Slično je građen opis odlaska Uskoka iz Senja:

Međutim kupili se sa svih strana oružani Uskoci, šapćući, mrm-lajući, poniknute glave, gnjevna oka. Mjesec je blistao kroz tamnu noć, sterao svoje bijelo svjetlilo po kamenju sen'skom, po dugim puškama i mrklim licima; o vjetru vijahu se crljene kabаницe junaka, po kamenju ozivahu se teški koraci, a iz kuća čuo se narječ žena, jecanje djece, čuo se plač starice majke, a iz kuća miješala se u buru kletva, teška kletva do boga na izdajice, na izrode.

(Čuvaj se senjske ruke, str. 253.)

Pisci Šenoina doba predali su kontrast u trajno nasljedstvo hrvatskim prozaistima XIX stoljeća. To je oblik izraza koji u hrvatskom romanu stalno nalazimo.

Koju scenu da citiramo da bismo najbolje ilustrirali taj tip? Možda će biti najkorisnije da posegnemo za završnom scenom bitke kod Stubiце:

Gospodin Alapić časti oficire svojim rujnim vinom, slatkom pečenkom, bijelim kruhom i seljačkim djevojkama što ih Uskoci dovukoše pod silu na grad. Vino teče, oko plamti, pjesma se ori, a pogažena nevinost puka vapije zdvojno do boga iz žarkih prozora stubičkoga grada. Na groblju spavaju mrtvi junaci, ali jedna duša živi. Na pragu crkvice sjedi blijeda Jana, u krilu počiva joj mrtvo tijelo nesudenoga zaručnika. I djevojka ljubi, grli ga, gladi mu kosu, i šapće mu kroz suze u uho: – Moj! Moj! Moj!

(*Seljačka buna*, str. 239–240.)

e) Simboli i vizija

Simbolom i vizijom ne koriste se svi pisci ovog doba. Tomić ih gotovo uopće ne upotrebljava. Njegova je bitnost: suha kronika.

Kraljević se koristi simbolom: upotrebljava ga u detalju, velikoj sceni-freski i u cjelini priče. Izražava ga karakterističnim detaljem. Kraljević na primjer često govori o zaostalosti našeg puka, ali tu zaostalost podiže do simbola onim konjem što pase – na groblju!

Što je Petra po razigravšoj mu se mečti dotaknulo bilo, bio je pasući konj u groblju ondje gdje nam svetinja leži, gdje se pepel i prah slatkih i milih naših čuva, ondje, gledaj čuda, u našoj domovini na mnogih mjestih konji pasu, pa križeve i grobove kvare.

(*Požeški đak*, str. 106.)

Simbol često prelazi u viziju i tada sažima i izražava piščevu koncepciju svijeta.

Becićev dvoboj između braće na brijegu ponad Zidanog mosta, Kumičićev hitac u javnoj kući gdje brat ubija sestru, Kovačićev hitac u dvorcu gdje se sin ubija jer ljubi – majku, sve su to *simboli-vizije* u kojima se otkriva cijela piščeva filozofija. O toj smo filozofiji i idejama govorili. Ipak ćemo ukazati na jedan primjer koji pregnantno u simbolu-viziji izražava gotovo sve fundamentalne ideje pisaca Šenoina doba:

Erdödi je potučen pod Susjedom; podban je savladao bana; Tahi je poražen: tu veliku i možda najbolju scenu hrvatskog romana XIX stoljeća uopće, Šenoa završava trima simbolima, vizijom:

Na gradu Susjedu zvekeću zlatne čaše. Vojvode slave pobjedu, vino se pjeni, rumeno vino kao seljačka krv.

Na gradu stoji Uršula pred Dorinom slikom, razgaljene grudi nadimlju se burom, kruta lica joj gore.

– Doro, Doro – viknu – hvala ti, svetiце moja!

Vrata se otvore. Unide Ambroz. Uršula poleti k njemu i pruži mu ruku.

– Hvala vam, domine Ambrosi – reče – po sto puta hvala. Svoja sam. Toga vam dana nikad zaboraviti neću. Tražite od mene što vam drago, sve ću učiniti po vašoj volji.

– Je li vjera? – odgovori Ambroz ozbiljno.

– Tako mi boga – reče žena dignuv tri prsta.

– Dobro – primijeti podban, ali uto unidoše Uršulini zetovi.

*

U mračnom klancu leti na konju ban, na konju svoga vruga, poražen, bez mača, bez zastave. U klancu mramori potok: Sramota! I ban leti dalje. Kraj puta oseci se mrka klisura, ko div, kanda kroz rug veli banu: Sramota!

Ban skupi plašt i lēti dalje.

U dolini njišu se o mjesecini i srebroliste vrbe ko noćni duhovi i šapću: Sramota!

A ban juri dalje, dalje.

Ali s neba bulji u njega blijedi, užasni mjesec, a u nepomičnim mu crtama čitaš: Sramota!

– Sramota! Sramota! – oziva se svijest, a u banovu srcu leže se zmija osvete.

*

Na humku kraj Susjeda sjedi čovjek sam sred tihe noći i bulji u dol, na krvavo razbojište – Matija Gubec. Bulji i pita se sam:

– Čija je ona krv što poput noćne rose dršće na travi? Naša.

– Čije su blijede one lešine kojih se krvavom kosom poigrava noćni vjetar, kojima se mjesecina ljeska u staklenim očima? Naše.

– Čije je ono crno garište gdje je pod pepelom zakopana sreća jednog cijelog života? Naše.

– A čije je ovo cijelo prokletstvo? Naše.

I zaplače čovjek suzom čemernom, i zavrtje glavom ko mahnut, i stisnu lice na svoje šake, stisnu ga, bože, i ne vidje ništa, i ne ču ništa; al kad gavran, leteći preko njegove glave graknu, trznu se čovjek, shoknu na noge poput diva, a prihvativ krvavi mač iz trave, zamahnu prema mjesecu i kliknu kroz grohotan smijeh:

– Ej gavrane crni! I srce nam tražiš? Nikada! Nikada!

(Seljačka buna, str. 102–103.)

d) Jednostavnost epiteta, poredbe i metafore

Iz citata koje smo do sada naveli može se lako uočiti da su epiteti krajnje jednostavni: to su doista »epiteti pučkog govora i priče«: zvjezdice su »sitne«, vino »rujno«, pečenka »slatka«, zaruke »sjajne«, gora

»zelena«, krv »mučenička«, rosa »čista«, barunica »lijepa«, zakletva »časna«, ili »nečasna«, lice »muževno«, srce »goruće«, mjesec »blijeđi« itd., itd.

Iz istog korijena proistječu metafora i poredba. Metafora je međutim dosta rijetka, dok je poredba gotovo isto toliko česta kao epitet. Mogli bismo čak reći da je poredba najuobičajenija stilska figura u romanima Šenoina doba. Susrećemo *sve* vrste metafore i poredbe, ali su ipak najupadljivije *dvije*:

- a) živo biće upoređuje se s nekim opće poznatim predmetom,
- b) apstraktni pojam ili osjećaj dovodi se u vezu s realnim bićem ili s nekim poznatim predmetom, pojmom, slikom.

Evo nekoliko primjera (to su doista samo primjeri jer bi dokazni postupak morao biti drugačiji; dokazni postupak zahtijevao bi i posebnu analizu, posebnu raspravu; to nije cilj ovog zapisa):

Magda bila je uistinu vrlo čudnovata. Mršava kao svijeća, žuta kao vosak, imala je šiljast, pri kraju zavinut nos poput šljive pro-tegliče, a vrh nosa dlakavu bradavicu.

(Zlatarovo zlato, str. 7.)

A grad bijaše pust, kao da je narod u zemlju propao, grad bijaše mrtav, prazan kao noć bez zvijezda, kao srce bez ljubavi.

(Čuvaj se senjske ruke, str. 225.)

Ona je mila košto je podneblje tvoje, ona je lijepa kaošto je tvoj kraj! ... Čedna je poput ljubice ... Mila je poput rose nebeske ... Lijepa je kao lüljan.

(Baruničina ljubav, str. 45.)

e) Neke osobitosti rečenice

Detaljno ispitivanje tipova, vrsta i podvrsta rečenica u romanima Šenoina doba sigurno bi dovelo do interesantnih zaključaka. Vjerujemo da bi neki od tih zaključaka pridonijeli još koji dokaz nekim našim tezama.

U ovoj raspravi mi se međutim možemo ograničiti tek na usputne zabilješke o nekim općenitim i »najvidljivijim« osobitostima rečenice te proze.

Reći ćemo dakle da je rečenica Jarnevićeve često prenatrpana i da ona – zbog bujnosti osjećaja i misli – ne uspijeva zadržati jasnoću ekspliciranja, jasnoću smisla. Ona se osim toga, poput Kraljevića, pokatkad vidljivo bori s nekim elementarnim pravilima gramatike. Mjestimično je nerazumljiva, mjestimično samoj sebi protivrjeđi. Pa ipak, katkada njena rečenica znade biti i precizna i imaginativna:

... izgori plamom krasna svatovska zastava, komu se divilo staro i mlado, u pepeli se znoj i napor mnogih godina.

(Dva pira, br. 3. – Istakao S. L.)

U Kraljevića primjećujemo niz arhaizama, dijalektizama, ali mu je sintaksa relativno dosta pravilna. Čini se da je on ipak, kao i Becić, još pod jakim utjecajem njemačke kompozicije rečenice, te tako nalazimo:

- a) glagol na kraju rečenice,
- b) relativnu rečenicu izraženu glagolskim prilogom sadašnjim,
- c) pridjev iza imenice,
- d) neuobičajen red riječi.

Evo nekoliko primjera (sve istakao S. L.):

Tako u razgovoru sajdoše u Matančevo dvorište gdje ih je Matanac sa upregnutimi konji sa svim na put čekao, i međutim i prijatelja si Joze konje do dolaska njegovoga u kola upregnuo bio.

(Požeški dak, str. 9.)

... nego ako budemo slijedom slijedili čovjeka iz kavane i dućega, koj bez ikakva pitanja i kucanja u stan Ljubičin u nide.

(Požeški dak, str. 13.)

Kad je pako nedjelja ili drugi kakav blagdan, pa uz to lijepo vrijeme, tad se ne možeš dosta nagledati silne svjetinje, koja onda svojom šarovitošću i silesijom pravoj seobi naroda naliči.

(Kletva nevjere, str. 3.)

U velikoj stisci mnogobrojnih kočija i fijakera, vrvećih gore dole ulicom Praterstrasse zvanom, vidimo u fijakeru mladoga ulanskoga poručnika, Kazimira Lobinskoga, vozećeg se prema sjevernom kolodvoru. Na licu lebdi izraz velike nestrpljivosti u kojoj ni nehaje za svjetinju što oko njega vrvi.

(Kletva nevjere, str. 4.)

Gospodin Dubski duboko zamišljen buljaše kod toga u zemlju prekrštenih nadgrudima ruku.

(Kletva nevjere, str. 25.)

Naš je dojam da je suština Šenoine rečenice KONTRAST. To je nagla izmjena kratkih i dugih rečenica. Iza valovitosti slijedi sinkopa! Šenoa ne preza od dugih valovitih rečenica, ali ih gradi na principu proporcije i kontrasta: dva kontrasta sastaju se u jednoj vrhunskoj tački – sintezi. Otuda u Šenoa tako česta trodjelnost. Naravno da ta struktura zavisi od tipa radnje te zavisno od radnje i varira. Mogli smo osim toga zapaziti i dosta čestu upotrebu asindeta i polisindeta: ponovo na principu kontrasta.

Šenou smo često citirali i na svakoj od citiranih rečenica mogli bismo pokazati konkretizaciju naših teza. Poslužiti ćemo se jednim već citiranim odlomkom kako bismo malim primjerom osnažili rečeno (sve istakao S. L.):

Nad bregovima, nad dolinama sterao se mir i mрак. Nijem bijaše Grič, nijema i kaptolska strana. Crni tornjevi, crne zidine dizahu se u blijedo plavetno; ogoljele se grede mlina isticahu poput grdne okosnice nad pusti vrhik. Gdje gdje ležahu uz potok među grmljem blijede lješine, katkada zablisnu koplje koga stražara, a na srijedi valjao se muklo šumeć krvavi potok. U to doba stajaše na brežuljku do potoka dugačka crna sjena kao crn stup. To bijaše čovjek.

(Kletva, str. 69.)

Kovačičeva rečenica karakterizira se *nemirnom bujnošću i gomilanjem*, a Tomičeva *ogoljenošću*. Za Kumičića čini nam se karakterističnim »nabiranje u grozdovima«: »beskonačni paralelizmi«. Evo primjerâ za sva tri pisca:

Ona je mila košto je podneblje tvoje, ona je lijepa kaošto je tvoj kraj! Nju ogrijeva žarka hrvatska duša; u njenim grudima bije ljubeće djevojačko srce. Čedna je poput ljubice, što se krije po brdima i dolinama tvojim, rodište drago, i miomirisom svojim zadahnjuje prve ugodne dane proljeća moga! Mila je poput rose nebeske, što škropi i nataplja vruće i žedno srce moje! Lijepa je kao ljljan, anđeli ga nose pred prijestolje vječnoga!

(Baruničina ljubav, str. 45.)

Nesloga nas je upropastila, nu vi bijaste prijatelji sloge, moja najveća potpora. Hvala vam, braćo! Ja vas više ne trebam. Vratite se svojim kućama i čekajte strpljivo, što će nam vrijeme donijeti.

(Zmaj od Bosne, str. 263.)

Nije mario Alfred ni za sjajne galerije slika, ni za veličanstvene spomenike, ni za krasne predjele Danteove domovine. Lina, njegova rajska Lina, bila mu je jedina misao, jedini topli i bolni uzdah ranjene duše. Sve bi on dao, sve svoje blago, vola za volom, šumu za šumom; svoju domovinu, županiju za županijom; svoje meso, komad po komad; svoju krv, kaplju po kaplju; svoj život, svoju vječnost, časak za časom. Lina mora, jest mora da bude njegova, jer on bez nje ne može da živi, on se mora uništiti, on se mora ubiti, on ne može više da podnosi tu bol u grudima, bol koja pali.

(Olga i Lina, str. 90.)

Upozorit ćemo sada na još jednu specifičnost rečenice hrvatske romaneskne proze ovog razdoblja koja je – čini se tako – postala trajnom svojinom hrvatske proze uopće. Radi se o *strukturnalnoj tročlanosti ili trodjelnosti rečenice*. Rečenica je *organizirana cjelina sa tri dijela*; ako nije cijela rečenica tročlana, onda je tročlan dio rečenice. Dakako da se tročlanost ne pojavljuje u svakoj rečenici. Mi možemo u ovoj raspravi reći samo: ona je česta; učestalost nas upozorava na to da struktura nije slučajna. Ako bismo željeli doći do daljih zaključaka, tada bismo ispitivanje morali podvrgnuti statističkoj i stilističkoj metodi: tada bismo mogli utvrditi i frekvenciju i vrstu strukture u pojedinim situacijama: tipologiju. To međutim prelazi snage ispitivanja pojedinca – taj rad može izvršiti ili velika grupa stručnjaka ili stroj.

Prototip – uzorak – tročlanosti jest ova Kovačićeva rečenica:

U licu, u oku, na ustima lebdi joj čednost, ljepota i milina.

(Baruničina ljubav, str. 52.)

To je – dakako – najjednostavnija forma tročlanosti. Tročlanost po prima i kompliciranije oblike:

- od tročlanosti epiteta dolazimo do tročlanosti metafore i poredbe,
- gradacija je rađena obično na principu tročlanosti,
- kontrast je tročlan,
- od tročlanosti unutar rečenice stižemo do tročlanosti rečeničnog niza i naposljetku do tročlanosti sistema rečenica.

Tročlanost upotrebljavaju vrlo često SVI pisci, ali je najčešća – od ovih sedam pisaca – u Ante Kovačića.

A sada još jedino možemo navesti nekoliko primjera koji nam se za svakog pisca čine značajnim i karakterističnim: Evo ih (sve istakao S. L.):

Kad se tako kradimice uvučemo za njim u istu kuću, onda ćemo tek viditi i saznati, tko je goso toga doma, tko li tato, tko li Ljubičina majka.

(Požeški dak, str. 13.)

Bogatović je bio vele bogobojazan i nabožan, ponizan i krotak, svakomu udvoran i prijazan.

(Dva pira, br. 6.)

Nu vrativ se opet u svoj zavičaj, te općec neprestano s najvišim plemstvom, zaboravi on vremenom svoje slobodoumne nazore, i postade malo po malo pravi ponosni aristokrat, te ostade u njem jedino nepromijenjeno dosadanje čovjekoljublje i milosrđe prama ubogim.

(Kletva nevjere, str. 234.)

*Na njezine oči gledam, njezinima se rukama hranim,
po njezinu tragu hodim, bog je blagoslovio.*

(Seljačka buna, str. 33.)

*Tare ga turska sablja, bije ga gospodski bič, ubija ga
glad.*

(Seljačka buna, str. 91.)

*Zemlja nas ostavlja, nebo se zatvorilo, za nas
nema pravice.*

(Seljačka buna, str. 185.)

*Tijelo joj se toli gipko, toli dražesno, toli raz-
bludno previjalo kod toga posla, da je mladoga Pavla časovito
taj amazonski lik posvema svladao.*

(Baruničina ljubav, str. 52.)

*Taj narodni ples godio je njezinoj duši više, nego li najsjajniji
plesovi u velikaškim dvoranama, jer ovdje pod vedrim nebom i
na tratini gleda samu narav, srdačnost i iskrenu ra-
dost, a na plesovima u sjajnim dvoranama gledala je ukoče-
nost, prenemaganje i smiješno prenavljanje.*

(Zmaj od Bosne, str. 206.)

*Sve je u njem gorilo, krv mu bila uzavrla, oko mu
bilo omamljeno.*

(Olga i Lina, str. 40.)

IX. ZAKLJUČAK

NA kraju treba konstatirati: romani Šenoina doba pokrenuli su i na-
značili čitav niz tema, ideja i likova koji će dobrim dijelom trajati
u hrvatskoj prozi ne samo devetnaestog već i dvadesetog stoljeća;

ti romani stvaraju bazu buduće izgradnje hrvatskog romana, oni na-
pose pomažu i unose konstitutivne elemente u roman hrvatskog realiz-
ma;

u kompoziciji, formi naracije i tehnici, roman Šenoina doba stvara
prve temelje: bio je to pionirski posao.

Nesumnjivo je, postoji razvoj: Kumičić vještije priča no Jarnevićeva.
Ali je isto tako nesumnjivo: postoji čvrsto zajedništvo tema i metode.
Sadržajno i strukturalno romani Šenoina doba čine jedinstvo.

U to jedinstvo svaki je pisac unio maksimum svoje individualnosti:
ta je individualnost ono životno, stvaralačko, vječno.

Sve natkriljuje individualnost Šenoina.

Jer on je uostalom i napisao najveće djelo ne samo ovog doba već –
rekli bismo smjelo – i devetnaestog stoljeća uopće: epopeju o seljačkoj
buni.

1. *Miroslav Kraljević: Požeški dak* ili Ljubimo milu svoju narodnost i grlimo slatki svoj narodni jezik – Požega, 1863.

Kraljević roman posvećuje bratu i sestrama, a u »predgovoru« kaže da ga je napisao još 1851. kada ga je mislio posvetiti svom ocu, »opće poznatomu poštenomu Tomi, nu za onda ne bijaše slobodno o našem narodu i narodnosti tako ushićeno i vatreno pisati, ko što se u ovomu romanu piše, pa zato odgodih na blažja vremena izdanje« (str. VI). Kraljević dodaje kako je svjestan manjkavosti svog djela, ali smatra da će ono ipak biti korisno: to je prvi pokušaj hrvatskog romana.

Roman se dijeli na dva dijela. Prvi dio: uvod, katastrofa i Petrov odlazak; drugi dio: Ništićeva nastojanja da oženi Ljubicu, Petrove avanture, raskrinkani zločinac. Radnja prvog dijela odvija se u svega sedam tjedana (a pretežno čak u tri dana) i strogo je locirana u Požegi. Radnja drugog dijela obuhvaća pet godina, a osim na Požegu prostire se i na druge krajeve: Bosnu, Osijek, Slavonski Brod.

Prvi dio: Petar Dobrotvor najbolji je đak latinske škole. Proslavio se »peroracijom« na temu »Ljubimo milu svoju narodnost i grlimo slatki svoj narodni jezik«. On voli Ljubicu Pravočinu, kćerku Franje Pravočine, gradskog starješine. I Ljubica voli njega. Ali njena majka Julia želi vlastelina za zeta: to je Ništić Praznogradski o kome se priča da je »bogati spahija« iz Banata. U nekoj svađi Petar udari Ništića i zbog toga bude zatvoren; Ništić razmišlja kako da dobije Ljubicu a da se ne sazna za njegov zločin: on je naime ubica! On ponovo izazove kavgu s Petrom, a kad ga Petar udari, Ništić padne u nesvijest. Petar misli da ga je ubio te se stoga »upíše« u vojsku! Kasna je bila spoznaja da Ništiću nije ništa. Na rastanku Petar ostavi Ljubici kao amajliju »knjižicu« s onim govorom koji je prije sedam tjedana držao u školi.

Drugi dio: Ništić dobiva moćna saveznika – Ljubičinu majku! Ona po svaku cijenu želi vlastelina za zeta. Sporazumno oni ukradu Petrovu »knjižicu«, a podmetnu Mladenovu (Mladen je Ljubičin brat, Petrov školski drug). Tako je Ništić dobio moćno oružje da se otarasi Petra: piše mu da je Ljubica zavoljela njega – Ništića. Kao dokaz pošalje mu »knjižicu«. Istovremeno on pobudi u Ljubici ljubomoru: zar se Petar nije zabavljao sa snašama na putu u Osijek? Petar očajava; spasi ga misao na narod! Uskoro bude zarobljen i dugo ostane u turskom ropstvu. Zatim ode u rat u Belgiju. Ljubica odolijeva Ništićevim napadima, ali kad su se sve moguće nedaće oborile na suca Pravočinu – ona pristane na udaju da bi spasila sestre i roditelje. Već su svatovi krenuli u crkvu, kad stiže spas: Petar otkriva Ništićeve zločine – Ništić je vojni bjegunac, ubica! Petar i Ljubica se uskoro vjenčaju a Ništić bude obješen.

2. *Dragojla Jarnević: Dva pira* – »Domobran«, 1864.

Roman se dijeli na 15 poglavlja, ali je intriga koncentrirana oko dva »pira«, to jest na svatove Jelene i Milke Bogatović.

Jelenini svatovi završise nesretno: požar je uništio jedan dio imanja bogatog seljaka Bogatovića, nestao je Bogatovićev sin Slavko, a Bogatovićeva žena, istu večer rodivši kćer Milku, umrije od tuge.

Bogatovićev otac uspio je da se »otkupi« od vlastelina Nehajkovića na 30 godina: rok će isteći 1848. Novac je nabavio prilično misteriozno: vjerojatno ga je ukrao Francuzima na povlačenju.

Jelena se školovala u gradu gdje je i upoznala svog muža, Juricu Kukavčića, vatrenog Ilirca. Jelena je bila prijateljica vlastelinove kćerke, Blaženke Nehajković. Nehajković je mađaron i on ne trpi Bogatovićeve; pogotovo mu je odvratan Mirko koji je postao kapelan. Ali je Mirko zadivio Blaženku i ona je prigrlila »narodnu stvar«. Blaženka zavoli Mirkova brata Ivana koji je međutim zaljubljen u Maksicu Nepravdić. A ni Nepravdić ne voli Bogatovića. Ivan očajava. Blaženka očajava. Maksica očajava.

Uto »svane« 1848! Rat s Mađarima. Ivan odlazi u rat na čelu seoskih dobrovoljaca. U rat je otišao i Jelenin muž Jurica. I Jelena odlazi na front kad sazna da joj je muž ranjen. U Blaženki teški sukob između strasti i razuma, između ljubavi i dužnosti. Ona voli čovjeka koga ne bi smjela voljeti, a osim toga on nju ne voli! Odlazi prijateljici u Podravinu, to jest: na front. Sazna da je Ivan zarobljen i nastoji ga spasiti.

Nekoliko godina kasnije. U Trstu Anka čeka svog dragog Filipa. Filippo stiže brodom, ali tu ga čeka vijest da mu je majka na umoru. Sazna od majke da nije Filippo već je sin nekog seljaka u koga je njegov poočim radio kao zidar. Odlazi u svoj rodni kraj. U zao čas!

Na Milkinom piru Ivan je smrtno ranio svog suparnika kod Maksice: Vatroslava. Blaženka spasi Ivana: sakrije ga u tajnu sobu svoga umrlog oca. A žandari uhapse Filipa. Jer Slavko i Ivan su blizanci! Uvidjevši da Slavko ipak nije Ivan, oni ga puste. No krug se oko Blaženkina tajnog skrovišta sve više steže. Blaženkina ljubav pretvara se u prijateljstvo. No i toga će se morati riješiti: Ivan treba da bježi. Ona pregara sve i organizira Ivanov bijeg; Ivan se pomoću Slavkovih dokumenata dočepa mora. Međutim, ubrzo zatim umre u Trstu. A Slavko pogine u ratu. Blaženka pak krené na put u svijet i više se nije javljala. Zameo joj se svaki trag.

Vidimo da radnja romana traje čitav niz godina. Jarnevićeva nije tačno odredila taj vremenski raspon, ali na osnovu nekih indicija u romanu mi možemo zaključiti da roman počinje (Jelenin pir) 1836. a svršava (Ivanov bijeg) 1853. godine.

3. *Ferdo Becić: Kletva nevjere* – »Obzor«, 1875.

Kazimir i Knežević su pobratimi. Kazimir Lobinski zaljubi se u Paulinu Weber, a Knežević je već dugo zaljubljen u svoju dragu Emicu koja živi u Pleternici. Oni su međutim u Beču: ulanski oficiri. Knežević samo očekuje dan kad će moći da se vjenča s Emicom; i Kazimir bi se želio vjenčati s Paulinom. Nad njegovu se ljubav međutim nadvili oblaci. Jer, prije no što je upoznao Paulinu on je bio nestalan u izboru djevo-

jaka: kad bi mu jedna dosadila napuštao bi je i odlazio drugoj. Julija Weis ga je međutim duboko i strasno zavela: ne želj da ga izgubi. Upoznala je Kazimirova komandanta, pukovnika Hüttenbacha, koji se u nju zaljubio. I ona intrigira kod pukovnika a i kod barunice Weber protiv Kazimira. Njenim se intrigama pridružio i barun Fichtenberg koji je nesretno zaljubljen u Paulinu. Julija se međutim pokaje i postane Kazimirova prijateljica; odluči udati se za pukovnika Hüttenbacha. Ovome njegov prijatelj, potpukovnik Hrabinski, priča svoju tužnu i tragičnu historiju: on je porijeklom Poljak i prije godine 1848. služio je u ruskoj vojsci. U Rusiji je upoznao Agniszku Kraszinsku čiji je otac bio prognan u Sibir. On se u nju zaljubi a i ona u njega. Majka se protivila. Poljska plemkinja da ljubi ruskog oficira! Hrabinski i Agniszka potajno su imali sina, koji međutim – po svim znacima – tragično umire. A Hrabinski se morao prisilno rastati od Agniszke koja se udala misleći da je on poginuo u borbama. Kad se vratio sve je bilo kasno. A zatim je izgubio njen trag.

Barunica Weber je energično protiv veze Kazimira s Paulinom. Oni odluče da se ubiju. Tada barunica pristane na zaruke, ali tek za tri mjeseca! I zatim ode na put a kćerku pošalje tetki u Graz.

Uto stiže i Kneževiću porazna vijest: Emica je nestala. Njen poćim Dubna otišao je s njom iz Pleternice – nitko ne zna kamo.

Pisac poziva čitaoca da se vrati s njim u prošlost. U Češkoj živio je nekada, pred mnogo godina, grof Dubna. Nije volio svog nećaka Otokara i želio je njegovu propast. U Beču Otokar se oda piću i bančenju: stupa koju mu je stric namjestio uspjela je. Ali Otokara ipak spasi ljubav! Zaljubio se u Korneliju Botlev. Dok su Kornelija i njen otac boravili u Beču, mladi bijahu sretni. No Botlev kupi od Ivana Dubne imanje pored Orlovhrada. Grof se zagleda u lijepu Korneliju: prisili je na udaju: jer ona nije nitko drugi do sestra Agniszkina – Kornelija Kraszinski! Otokar od očaja ode u Ameriku. No prije ulaska u brak Kornelija je postavila uvjet: Ivan ima da poštuje njenu volju. Tako i bi. U braku ona ostade djevičica dok se nije povratio Otokar s kojim se slučajno sretne na praznicima u Ostendu. Postanu ljubavnici i doskora Kornelija potajno rodi djevojčicu – to je Emica! Otokarov prijatelj se brinuo o Emici dok Ivan Dubna nije umro. Po njegovoj smrti Kornelija i Otokar se vjenčaju i tada oni pozovu Dubskog i Emicu k sebi. To je razlog njena tajanstvenog nestanka. Naime, Otokar je protiv udaje grofice Emice Dubne za nekog šljivara Kneževića!

Emica međutim pobjegne prerušivši se u mladića. Lijepog mladića. Sakrije je Paulina. Knežević otputuje u Pleternicu, a Paulina s Emicom u Beč. Kazimir vidi Paulinu u društvu s lijepim »mladićem« – plane, a njegovu ljubomoru još više raspiri nesretni Fichtenberg. Kazimir napiše grubo i uvredljivo pismo Paulini a ova se od očaja baci u Dunav. Emicu je međutim – uz pomoć Fichtenberga – uhvatio njen otac. Paulinin brat Artur piše Kazimiru i poziva ga na dvoboj. Treba da se sastanu u Zidanom mostu.

Barunica Weber u Ukrajini. Tri mjeseca je putovala i tragala. Ona je Agnizska i sada je saznala da je Kazimir Lobinski zapravo njen sin! Sin Hrabinskog! U Ukrajini sazna da Hrabinski živi u Beču, ali tu joj stiže i vijest da je Paulina mrtva: bacila se od očaja u Dunav. Agnizska i Hrabinski nastoje spasiti braću: Artura i Kazimira, ali stižu kasno: Artur je mrtav!

Kazimir umalo da nije poludio. A što dođe do rata s Prusijom. Godina je 1866. Svi odlaze na front: i Hrabinski (koji se vjenčao s Agnizskom) i Hüttenbach, i Kazimir, i Knežević. Svi poginu osim Hrabinskog i Kneževića koji je teško ranjen, a na povlačenju iz Orlovhrada sretno porodicu Dubna. Emica je obolila od ljubavne tuge. Knežević ozdravi i oni se vjenčaju. Na grobu Kazimirovu umre Julija: otrovala se. Ni u braku s Hüttenbachom nije mogla zaboraviti lijepog poručnika. Uskoro umru i Agnizska i Hrabinski, a Emica i Knežević imaju sina kojem nadjenu ime Kazimir!

4. August Šenoa: *Zlatarovo zlato* – »Vijenac«, 1871.

Grga Čokolin smišlja osvetu: uzaludno je prosiu ruku zlatarove kćeri – Dore Krupičeve. Istovremeno hrvatski plemići na Medvedgradu kuju savez protiv njemačkih generala.

Nije prošla ni godina dana, a sin najvećeg protivnika Griča – Pavle Gregorijanec – zaljubio se u najljepšu djevojku grada – Doru Krupičevu. Spasio je od sigurne smrti.

Plemići i dalje osjećaju kako ih njemački generali i došljaci nadigravaju. Može ih spasiti samo jedinstvo. Pavle Gregorijanec vraća se iz rata protiv Turaka gdje je bio ranjen. Pavle se sastaje s Dorom, a Grga Čokolin prede mrežu osвете: širi glas da je Pavle Dorin ljubavnik; Stjepku Gregorijancu pak javi da mu sin ljubi Gričanku! Otac šalje Pavla Klari Grubarovoj nadajući se da će ga lijepa udovica zamamiti. Uzalud: Pavle prozre očevu intrigu. Njegov brat Jerko (nezakonito dijete Stjepkovo) obavještava Pavla da Grga sprema stupicu Dori. Oni spašavaju Doru, ali Grga uspije pobjeći. Sada otac – koji je povjerovao glasinama – prima kćer ponovo k sebi. A Pavle i Stjepko se zauvijek zavade; nad mrtvim majčinim tijelom Pavle je probdio zadnju noć u roditeljskom domu.

Podban Alapić sazove sabor: krše se prava staleža! Pavle ponovo odlazi u rat protiv Turaka, rastaje se od Dore, povjerava je Jerku. Ubrzo zatim banom bje imenovan Ungnad, a podbanom Stjepko Gregorijanec. Gričani se bore za svoja prava koja Stjepko grubo krši. Čokolin pak postoje doušnik nove banice: Klare Grubar-Ungnad! Gričani tuže Stjepka kralju i suprotstavljaju se Ungnadovim nasiljima. U tim sukobima Čokolin uspije otrovati Doru. Pavle prokune Klaru koja mu otvoreno kaže da je mrtva Dora njeno djelo. Jer: ona voli Pavla! Radak i Jerko progone Čokolina u kojem Radak prepozna ubicu svoje žene i otmičara svog sina. Čokolin je dobio zasluženu kaznu.

Pavle je otada stalno u borbama, a Stjepko je izgnubio proces protiv Gričana te se morao odreći časti podbana. Uskoro je pao i Ungnad. Jakopović – grički sudac – je uspio: pravda je pobijedila!

Deset godina kasnije umire Stjepko: kod očeva kreveta nađu se sva tri brata: Niko, Pavle i Jerko, sada fratar. Svi se pomire.

Nakon Pavlove i Nikine smrti rod Gregorijanaca ostaje bez potomstva. Medvedgrad se ruši, a Zagreb – ta kolijevka hrvatstva – raste, živi.

5. *August Šenoa: Čuvaj se senjske ruke – »Vijenac«, 1875.*

Juriša Orlović spašava Dumu pred Mlečaninom Vittorijom Barbarom koji želi da mu Dume bude ženom.

Godina je 1600: u Senju kolaju glasovi da je carska vlada naumila pohvatati svoje najvjernije vojnike – Uskoke – i predati ih Mlečanima: važniji joj je sada mir s Mlecima! Taj mir naime Uskoci svojim pljačkanjem dovode u pitanje. Biskup Dominis smiruje uskočke vojvode koji se obavezuju da više neće napadati Mlečane.

Ali Dominis je čovjek – Mletaka! U Senj treba dovesti Rabatu koji će istrijebiti Uskoke! – to je njegov plan. Jer: Senj bez Uskoka – nije Senj! To je siguran plijen Venecije.

Diplomatskom akcijom, a koristeći i šarm Marijete Quirini, Venecija uspije: u Senj će biti poslan Rabata. No, sve je to na vrijeme saznao prijatelj Uskoka Ciprijano Guidi, dominikanac; on ucjenjuje Antonia Capogrossa znajući za njegovu tajnu: Capogrosso je krivotvoritelj novca.

Dume je već Jurišina žena, a Jure Daničić se vjeri s Klarom Posedarić. Ciprijano Guidi obavještava uskočke vojvode da ih je Dominis izdao: Rabata ide na Senj da ih istrijebi! Vojvode se zakunu na osvetu. Rabata je već na Rijeci. Venecija mu obećaje nagradu ako istrijebi Uskoke. Rabata je naime pun dugova! Za taj plan ponovo sazna Ciprijano Guidi i on nagovara Dominisa da se vrati na pravi put i prestane biti izdajnik. Dominis ga odbija, a na to ga Ciprijano prokune. I odjuri u Ljubljanu da izvjesti Lenkovića i nadvojvodu o namjerama Dominisovim i Rabatinim. Uskoci bježe u planinu. Rabata hara u Senju; ubija one koji su ostali. Starica Lucija Posedarić prokune ga: ubio joj je neđužna sina. No nisu uspjeli uhvatiti Jurišu. Uzalud su mu Capogrosso i pijanica Bogdanić postavljali stupice.

Zapovijed je: Uskoci moraju napustiti Senj. Sa Vratnika bace posljednji pogled na grad koji bijaše dugo njihova domaja. Godinu dana kasnije Ferdinand spozna Rabatin zločin. Uskoro ga za to stiže pravedna kazna: uskočki vojvode osude ga na smrt. Provale u grad i ubiju i Rabatu i Capogrossa. Spasio se jedino Dominis.

Desetak godina kasnije Ciprijano je prisustvovao spaljivanju Dominisovih posmrtnih ostataka. Bio je Dominis – vječni izdajica. Sada ga je osudila inkvizicija.

Prošla su stoljeća: Venecija je pala, a Senj je ostao. Spavaju u grobu vojvode, a njihov se zavjet miješa s burom i mrmorom grada: čuvaj se senjske ruke!

6. August Šenoa: *Seljačka buna* – »Vijenac«, 1877.

Izaslanik Andrije Batora – Mihajlo Pallfy – uspio je skloniti Uršulu Heningovu na novi ugovor o zajedničkom upravljanju Stubicom i Susjedgradom. To je međutim samo privid: Bator će imanje prodati Tahiju koji će pak na prijevaru ući u grad.

Kod Ilije Gregorića u Brdovcu seljaci raspravljaju o predstojećem odlasku Uršulinom i o legendi o lijepoj Dori Arlandovoj. Nekoliko dana kasnije kod Gregorića prenoći Uskok Marko Nožina. On i Gregorić se pobrate.

Uzaludni su protesti Heningovice kod Erdödiya: Bator je prodao cijelo imanje Tahiju i dok je ona bila odsutna Tahti je izbacio njene stvari te se smjestio u Stubicu i Susjed. Ona od bana traži pravdu.

Tahti je na prijevaru uhvatio Đuru Mogaića i zavojničio ga. Uršula Heningova i Stjepko Gregorijanec nagovaraju Matiju Gupeca da pomogne starim gospodarima kako bi došli do svoga prava. Kad je Tahti odbio da sasluša Gupčeve tužbe, Gubec donese odluku: seljaci će pomoći Uršuli. Tako i bi: po odlasku Tahijevu »njegovci« gradovi bijahu vraćeni starim gospodarima.

I zato banska vojska kreće na Uršulu. Podban – Ambroz Gregorijanec – pod Susjedom međutim pobijedi bana. Hrvatsko plemstvo podijeli se sada u dvije stranke: Tahijevu i Ambrozovu. Na Saboru 1565. Erdödi i Tahti dobiju većinu: prevagu su odnijeli Turopolci koje je podmitio Alapić uz pomoć nadripisara Drmačića. Uršula mora napustiti imanje, a Ambroz je prisiljen da se brani protiv optužbe o veleizdaji.

Tahti vlada nasiljem; ubije Ivana pl. Sabova. Godina 1566. donosi nov rat protiv Turaka u kojem junački pod Sigetom pogine Nikola Zrinjski, zaštitnik Ambroza Gregorijanca. Ali i Tahijeva stranka pretrpi težak gubitak: umro je ban Erdödi! Kralj je imenovao pravednog Stjepana Grdaka da upravlja Heningičnim dijelom imanja. Jer: u narodu vri. Otpor jača, a 1567. Tahti je već bio prisiljen da puca po golorukom narodu.

Novi ban Đuro Drašković nastoji da riješi spor Tahti–Uršula – vjenčanjem: neka se Sofija Heningova uda za Gavru Tahija! Tome se međutim protivni Ambroz Gregorijanec, jer Sofija voli plemića Mlića. Tahti živi s bludnom Loličkom. Kad sazna za njezin »preljub« s Drmačićem, on je teško kazni. Drmačić je spasi.

Tahti se oslobodio pravednog Grdaka, a svi pokušaji seljaka da mirno ostvare svoja prava ostaju uzaludni: Tahti i dalje vlada nasiljem. Seljački starješine uviđaju da je jedini izlaz u buni. Župnik Babić iz Brdovca je uz njih, ali ih poziva na strpljenje. Međutim, kad je Tahti oskrvnuo Janu (a bilo je to netom pred povratak Milića i Mogaića iz turskog zarobljenništva) seljački vođe donose odluku: *buna!*

Starješine se dogovaraju o taktici bune. Pridruži im se i Drmačić. On im pokaže pismo Anke Konjske Alapiću: Anka piše o udaji Sofije s mladim Gavrom Tahijem! Tako! Uršula ih uvjerava u svoju podršku, a iza leđa sprema savez s Tahijem! Seljački vođe tada uviđaju da se

mogu osloniti samo na svoje snage. Slovenski vođe pristanu na predloženi plan hrvatskih vojvoda. Počelo je na poklade 1573: prvo su seljaci dignuli bunu u Brdovcu. Ali pothvat nije uspio. Gregorić je u Sloveniji propao zbog izdaje Drmačićeve; Nožina pak nije ni uspio pobuniti Uskoke, a Alapić je u odlučnoj bitki kod Stubice pobijedio seljačkog vođu – Matiju Gupca. Gubec bi teško kažnjen: okrunjen užarenom krunom.

I Gregorića su uhvatili, a Drmačić dobije za njegovu glavu kesu dukata. Tahi umre od straha: Lolička i Drmačić obukli su ludu Janu u odjeću Arlandove Dore i pustili je u odaje nemoćnoga Tahija. Nožina pobjegne iz zatvora i ubije Drmačića. Sinove Ilije Gregorića odgojio je plemić Milić i njegova supruga Sofija.

U grobu u Stubici Tahijeva sjena nema mira. Ni na gradu se više ne vije Tahijev stijeg. Sada na toj zemlji ore slobodni seljak!

7. August Šenoa: *Diogenes* – Matica hrvatska, 1878.

K majstoru Magiću godine 1750. došao novi djetić: Josip Juratović. Bio je vojnik, a u ratu u Belgiji uvidio je da ratuje za nepravednu stvar: protiv slobode jednog naroda. I zato je sretan što je izišao iz vojske iako je već bio postao stražmeštar.

Janković objašnjava svom prijatelju Oršiću zašto se povukao iz političkog i društvenog života. Ogorčila ga sebičnost i kratkovidnost hrvatskih plemića. Ipak, on samo čeka svoj trenutak kako bi stupio u akciju. Janković je zaštitnik mladog Belizara pl. Pakića koji se tih dana vratio u Hrvatsku kao banski krajiški časnik.

Barun Klefeld – banov pobočnik i kostajnički pukovnik – vođa je bečke struje u Hrvatskoj. On je pouzdanik carskog dvora i vojnog vijeća. On želi svoju kćer Amaliju udati za Belizara Pakića. Na primanju kod barunice Sermage, Belizar upozna Ružicu. Kad ovu grubo uvrijedi časnik Bergen, Belizar ga izazove na dvoboj te probode!

Janković razmišlja kako da oslobodi Belizara. Klefeld mu predlaže da bude vođa nove stranke; osim toga: ako Belizar pristane da oženi Amaliju, onda će ga on – Klefeld – spasiti. Janković tada stupa u akciju. S jedne strane obećaje Klefeldu da će raditi za njega, a s druge strane daje i garancije protivničkoj stranci: stranci lijepe Terezije Baćan. Ona vodi mađaronsku stranku. Janković čak izigrava zaljubljenog mladića samo da bi Baćanku zadržao u svojim nitima. Belizar bi privremeno pušten na slobodu. Janković smatra da treba još uvijek taktizirati, a ne napadati otvoreno na protunarodne stranke Klefelda i Baćanke. S Troilom Sermage Janković osniva pravu narodnu stranku u kojoj se udružuju provjereni rodoljubi. Tada na trenutak dođe do sporazuma između Klefelda i Baćanke. Međutim, epizoda s Magićevom kćerkom – Klefeld i Baćan bijahu namamljeni u njen vrt i tu isprebijani – definitivno ih rastavi. No i u Jankovićevoj stranci nije sve u redu: postoji struja koja je uvjeren da Janković nije dovoljno radikalna te da je izdao principe narodne borbe.

Jednoga dana nestali su iz Zagreba i Juratović i Ružica; ona voli Belizara, a i Belizar voli nju. Adam Bačan bi imenovan banskim namjesnikom i instaliran u banske dvore iz kojih se morao iseliti – Klefeld! Zato on odlučio odmah strijeljati Belizara ako ovaj odbije Amaljinu ruku. Na Bačankinom bakanalu u banskim dvorima Janković sve poziva k sebi na maskaradu.

Tu se sve razrešuje: na sceni Belizar grli Ružicu, a Klefeld i Terezija budu raskrinkani. Ružica je naime bila u Beču i od Marije Terezije isposlovala ne samo pomilovanje već i Belizarovo unapređenje. U trijumfu Janković ne traži osvetu već želi slogu i poštivanje hrvatskih sloboda i prava. Ali i prijeti neprijateljima: počnu li opet s intrigama, neka se čuvaju – bit će uništeni jer postoji hrvatska stranka koja će znati braniti hrvatske interese; postoji jedinstvo rodoljuba!

Uskoro su se slavila dva pira: Ružice i Belizara, Juratovića i Marice, kćerke majstora Magića.

8. *August Senoa: Prosjak Luka* – Matica hrvatska, 1879.

U Jelenju prosjak Luka sastaje se s nadripisalom Mikicom i starješinom sela Jankom. Obavještava ih da se pripremaju novi izbori. Treba raditi za »novu gospodu«. Rad će biti dobro plaćen! Luka se nada da će uspjeti jer seljake drži u svojoj šaci: oni su njegovi dužnici. Ipak – treba biti na oprezu.

Tjedan dana kasnije Luka tužno razmišlja o svom životu. Kakav život! Nađeno dijete, osamljeni prosjak, susret s prosjacom Matom i zatim njihov zajednički »rad«. Ni Mato nije bio upoznao ljudsku toplinu, smatrao je da živjeti među ljudima znači živjeti među vucima. Luki je ostavio veliki novac i zatim se Luka uz prosjačenje počeo baviti i drugim poslovima. Uglavnom – nečistim!

A sada bi se želio smiriti. Postati seljak, imati svoj dom i svoju toplinu. Zaljubio se u Maru, kćerku najmarljivijeg i najboljeg gospodara u Jelenju: Martina Lončarića. Svoju namjeru Luka otkrije Mikici. Traži od Mikice da poduzme sve kako bi se Martin zadužio te tako upao u Lukine konce.

Upravo se tih dana u Jelenje vratio i Andro Pavleković iz vojske. On i Mara se vole, ali njihovoj ljubavi smeta šljiva na međi između imanja Martinova i Pavlekovićeve. Andrin otac tvrdi da je šljiva njegova dok Martin smatrao da je na njegovu imanju. Mikica potplati ciganina Ugarkovića te ovaj otruje sve Martinove krave. Pol imetka tako propade. Ali je Martin ponosno podnio nedaću; komisija je utvrdila da su krave bile otrovane. Tada Martin posječe šljivu na međi kako bi sagradio plot oko svog imanja. Zato pukne svađa: i sud! Stideći se očeva postupka Andro nestade iz sela. Kad su korteši došli iz grada, stari Pavleković izazove incident kome se nitko nije nadao: on napadne pre-vijanog advokata. Pavlekovića tada izbace iz sale te istuku.

Martin i Mato se pomire. Mikici je pak nepodnošljiva misao da bi se Luka mogao izbaviti svoje sudbine i postati smiren i radin seljak. Zato Mikica radi protiv Luke! Zahvaljujući Mikici, na izborima pobijede »stara gospoda«; Mikica je prevario seljake koji su mislili da glasaju za novu gospodu. Luka je međutim prodao svoje obveznice i nestao iz sela. Jer Mara ga je odbila: ona voli Andru.

Luka živi sada u gori – u kolibi nekadanjeg prosjaka Mate. Razmišlja o životu i divi se Martinu. Ipak nisu svi ljudi vuci! No suviše je gorkog iskustva u njegovu životu. Vratu se u selo i vidjevši sreću u Andriinoj kući, on smišlja osvetu. Ukrade dijete Andriino i Marino, no dok ga je držao, ono mu se nasmiješilo! Spasilo ga! Luka postane dobar, ali odlučući otići, nestati. Sav svoj imetak ostavi Mari. Sutradan napadnu ga Mikica i Ugarković: Mikica se nadao da će kod Luke naći mnogo novaca. Luka se baci u Savu i utopi se. Mikica i Ugarković nisu ništa našli u odijelu leša koji je izbacila Sava. Jer: sve je Luka ostavio Mari.

Mikica se posve propio i jednog dana smrznuo na raskršću.

A Sava priča o siromahu koji je želio postati smiren i sretan.

9. August Šenoa: *Kletva* – »Narodne novine«, 1880–1881.

Dvorski župan zagrebačkog kaptola Grga Prišlina Ivanov želi Dobru Zlatobradić za ženu. No ona voli njegova bratića Peru Prišlina koji je prebjegao Gričanima.

Godina je 1382: ban Slavonije Petar Sudar javlja Pavlu Horvatu, biskupu zagrebačkom, da je Ljudevit Veliki preminuo. Sada se Pavle odlučuje na akciju: ne smije više ostati po strani od borbe. Odluči posvetiti sve svoje snage narodu. Tužni bijahu svatovi Dore Zlatobradić i Pere Prišlina. Napali ih i izazvali Grgini plaćenici. U sukobu pogine Pero, Dora bude zarobljena, mlin Zlatobradića spaljen, a tat Martin po nalogu Prišlina ukrade sina Živana Benkovića. Nad zgarištem tuguje dak prosjak Miroslav.

Godina 1384. Gorjanski vlada. U kaptolskoj crkvi u Zagrebu stvara se liga: hrvatski se velikaši kunu da će ustati na obranu slobode, pravde i prava. Pavao ih poziva na slogu i jedinstvo. U tome je njihova snaga. Jedino se slogom, jedinstvom i monolitnošću mogu suprotstaviti sili i samovolji Gorjanskoga i kraljice. Velikaši se zavjetuju na borbu. Poći će u Požegu kamo ih poziva kraljica Marija. To je zadnje sredstvo da se izbjegne građanski rat.

U Požegi Pavle Horvat i Gorjanski se pomire: zalog pomirbe neka bude brak Anđelije Horvat i Nikole Gorjanskog. Taj su se dan međutim upoznali i Anđelija i Berislav Palizna. Plane ljubav!

Pavle Horvat otjera Grgu Prišlina; on vjeruje Živanu Benkoviću i traži od Prišlina da vrati sina poštenom i mudrom Gričaninu. Grga tvrdi da ne zna za njegovu sina!

Mladi Nikola Gorjanski moli Anđelijinu ruku. Ona pristaje: za sreću domovine pregorjet će ljubav. Međutim, baš u taj čas povjerljivi čovjek iz Venecije donosi Pavlu pismo iz koga se vidi da Gorjanski taktizira kako

bi lakše slomio hrvatske velikaše. Pavle obećaje Anđeliju Berislavu, no tek pošto se novi vladar učvrsti na prijestolju; jer: Pavle otpusti Nikolu kao izdajicu i kreće po novog kralja – Karla Dračkoga.

Godine 1386. ligaši osvećuju ubistvo Karla Dračkoga: ubijen je Gorjanski, a kraljice su zarobljene. Mladi Nikola Gorjanski se spasi. Otada on će živjeti za osvetu.

Venecijanski plaćenik uspije ubiti Jelisavetu dok Mariju spasi Berislav. To bijaše težak udarac za ligu. Vojska ligaša osvaja Zagreb, a na savjetovanju u kraljevskom dvoru na Griču oni odluče da će još šest mjeseci čekati na novog kralja Ladislava: ako ne dođe u Hrvatsku, pristat će uz Tvrtka. Pred Pavlom Gričani i Kaptolci se pomire. Predosjećajući teške bitke i neizvjesnu budućnost, Pavle ostavi Anđeliju kod Živana Benkovića.

U srpnju 1387. već je na Griču kraljičina vojska. Sigismund traži da mu se svi bezuvjetno pokoravaju. Njegova je volja zakon! Ivan Krčki (najzaslužniji za oslobođenje kraljice Marije) protestira, ali se Nikola Gorjanski ne obazire na kraljeve riječi. Sve mu je svejedno osim osvete. On je osvjetnik!

Godina 1389. Grga Prišlin u službi novog zagrebačkog biskupa Ivana. Biskupovu pohlepu podjaruje Prišlin. U Zagreb dolazi Berislav! On sakuplja hrvatske velikaše: nezadovoljnike. Sastanak njihov skoro je propao jer ih je kraljičinom banu Lučencu izdala lijepa Lukrecija koja radi za Veneciju. Ali: sam Lučenac ostavlja Sigismunda i Mariju te pristaje uz velikaše. A Lukrecija – koja od Mikića Prodanica izmamila tajnu o sastanku – bi bačena u tamnicu. Anđelija s Berislavom odlazi u Dalmaciju.

Ponovo plane rat između Kaptola i Griča. Novi ban je Detrik i on prijeti biskupu tražeći od njega da se drži zakona.

Godina 1390: kao da novi dani sviču ligašima – Tvrtko je njihov novi oslonac. Pavle ne može pogaziti danu riječ Karlu Dračkome i zato on još uvijek očekuje Ladislava. Ali Ivaniš je već bio ban Tvrtkov. Veliikaši se ponovo sjedinili.

Grga Prišlin odgaja sina Živana Benkovića u mržnji prema ocu.

Ivaniša u Omišu posjećuje vojvoda Hrvoje hercegovački i oni si zadaju vjeru. Ali Paližna nije uspio u svojoj akciji: Ivan Krčki ne želi pristupiti ligašima. On ostaje vjeran Sigismundu iako zna da to nije idealno za Hrvate. No to je jedino rješenje – po mišljenju Ivana Krčkog – pred novom opasnosti: Turcima!

Godinu dana kasnije prior vranski – Paližna – oboli i umre. Bio je to dobar glas za Mariju i Nikolu Gorjanskog. Marija voli Nikolu! Želi biti njegova ropkinja, ali traži od njega punu osvetu: svi ligaši moraju pasti!

Još je teži udarac stigao ligaše kad je te godine – 1391 – umro Tvrtko. U izbor novoga kralja umiješala se Venecija i na njen nagovor vojvoda Hrvoje priklonio se Dabiši. Ivaniš ga prokune: zar nisu zajedno bili za Tvrtka!

Sigismund se sprema na ligaše. Između Sigismunda i Marije dođe do sukoba zbog bana Detrika. Sigismund traži od Marije i Nikole da mu se pokoravaju.

(OVDJE NASTAVLJA TOMIĆ): Biskup Ivan i dalje izaziva sukobe s Gričanima. Na strani Prišlina sada se bori novi oficir: Stanko-Benko Benković. Ranjen je. Vode mu donosi Isa Zlatobradić. Zaljubi se u nju. Kralj Sigismund ipak se pokorio volji Marije i Nikole: ban više neće biti Detrik, već ponovo Lučenac. Raspru između Griča i Kaptola presuđuje kraljevski tavernik Nikola Kanižaj. Liga je ponovo uz Ladislava, a Dabiša je sklopio ugovor sa Sigismundom. Sada je Venecija spremna pomoći ligaše u borbi protiv Sigismunda. Njoj je bitno da se održi ravnoteža snaga.

Godine 1394. počinje rat sa Sigismundom. Kod Lobora grada Ivaniš i ligaši budu potučeni: Berislav zarobljen. Od Anđelije Nikola Gorjanski za Berislava traži glavu svoga oca: »glavu za glavu«.

(OVDJE JE UMETNUT JOŠ JEDAN ODLOMAK ŠENOIN): Grga Prišlin i njegov »vjerni sudrug«, stara Gončinka, otrovali su biskupa Ivana koji je sa svojim blagom namjeravao pobjeći iz Zagreba. Grga tada namami Pavišu i Gončinku k sebi, baci ih u tammicu, a sam zadrži Ivanovo blago. Za nekoliko dana Paviša i Gončinka bijahu mrtvi: od gladi Paviša je počeo glodati Gončinkine ruke pošto ju je prije udavio.

(PONOVO NASTAVLJA TOMIĆ): Gorjanski je potukao sve pristase ligaša. On je apsolutni gospodar situacije. Svi su pobunjenici pogubljeni. Jedino je još Berislav na životu. U njega se zaljubila kraljica Marija. Anđelija je donijela glavu Nikolina oca. Ali sada Marija ne da Berislava: ni Nikoli ni Anđeliji. Tek pošto je prisustvovala susretu Anđelije s Berislavom, ona pristane da ga Nikola pogubi. I ovaj preda Anđeliji – Berislavovu glavu: »glava za glavu«! Anđelija ga prokune.

Pavao Horvat umro je u klijeti Živana Benkovića. Anđelija je zatim stupila u duvne. Stanko-Benko našao je oca i vjerio se s Isom. Dođe do jednog od najkrvavijih sukoba između Kaptola i Griča: krivi bijahu Gričani te se Živan Benković držao po strani. U sukobu bi zapaljena Prišlina kuća: Grga izgori. Novi biskup – Ivan Gorjanski – prokune grad: KLETVA! Tri mjeseca kasnije Gričani se pokore, a Isa i Benko vjenčaju.

10. Ante Kovačić: *Baruničina ljubav* – »Vijenac«, 1875.

Kovačić djelo posvećuje svojoj ljubljenoj koja je slična Zagorju: »Ona je mila, košto je podneblje tvoje, ona je liepa kaošto je tvoj kraj!«

Kolovoz 1862. Barunica Grefstein očekuje mladog Pavla u svom dvorcu. Danas će s njim proslaviti zaruke. Ona prelistava svoj dnevnik: »album baruničinih ljubavi«.

Pavla je srela prije mjesec dana. Zazeljela ga je. No ovaj put dosta joj je pustolovnina: želi muža. Danas joj je međutim Pavle javio da ne može doći. Ona ponovo šalje slugu: mora doći!

I lista barunica svoj dnevnik. Sjeti se svoga prvog muža Ivana, svog prvog ljubavnika Julija, svog djeteta. Bilo je to pred dvadeset godina.

Godina 1842. Plemić Julio Krčelić hvali se da će mlada Sofija Grefstein postati njegova ljubovca. Njen učitelj, mladi »šljivar« Ivan Martinić, zakune se pred društvom da to Julio nikada neće postići. I Martinić krene odmah u Graz gdje živi Sofija.

Koban odlazak! Jer: Sofija upravo s roditeljima odlazi u Zagorje. I toga je ljeta postala Juliovom zaručnicom. A barun Grefstein više nije htio primiti Ivana u kuću: tako ga je vješto Julio oernio.

Ivan nalazi spas u knjigama.

Julio je u Grazu jedan od vođa »bahanalke družbe«: on se hvali da će Sofija doskora pasti. Ivan ga izazove na dvboj i zatim odustane: Sofija ga zamolila da pobjegne!

Vratio se u Zagorje, a nekoliko mjeseci kasnije Sofija je doista »pala«. Kad je Sofijino ime bilo pročitano na »bahanalnoj gozbi«, Ivanov prijatelj Mirko (on se u dvoranu kradom ušuljao) zaprijeti policijom. Svi se razbježe, a među prvima Julio.

Očaj u kući Grefstein. Otac i majka od tuge i sramote umru. Sofija se oporavi. Štaviše, postala je još ljepšom! Zaželi užitka. Prvo treba naći dobru žrtvu: to je Ivan Martinić! Postane dakle njegovom ženom. On je još uvijek iskreno voli i ne zna da je bila Juliova.

Dosadni bijahu dani Sofijini u Zagorju. Kad je nakon godine dana rodila sina, ona odmah ode u Beč. Tu je Julio! Tu je užitak i pravi život! Mirko sve javi Ivanu i ovaj dojuri u Beč. Domogne se pisama Juliovih Sofiji, a nade i pismo Sofijino Juliu. Ima dokaze! Sina proglasi mrtvim i pohrani u Zagorju, a od Sofije se rastane. Nad Pavlom – koji raste u seljačkoj porodici Lanosović – bdi prijatelj Mirko.

A Sofija je nastavila svoj put. Nizala ljubavnike. Po Ivanovu odlasku Julio je naime brzo zaglavio u dvoboju s nekim poručnikom. Došla je i u Zagorje i tu zavela – sina! Mirko je brzo sve javio Ivanu i ovaj (već dvadeset godina živi mirno u Capui) požuri u Zagorje.

Pavle je ipak stigao u dvor: on i Sofija slave zaruke. Netko lupa. To je Ivan. Pavle se sakrije u pokrajnu sobu i čuje sav razgovor između Ivana i Sofije, između muža i žene! Ubije se: volio je majku!

Ivan i Sofija okajavali su svoj grijeh kao redovnici. Pobožna duvna Amalija umrla je prije umnog i učenog starca Ivana-Ambrozija.

11. Josip Eugen Tomić: *Zmaj od Bosne* – Matica hrvatska, 1879.

Reforme sultana Mahmuda nisu dobro primljene u Bosni. Novi vezir Avdurahim-paša prisiljen je provoditi ih strahovladom.

Nije dugo kolcem prijeto! S proljeća 1828. Tursku je napala Rusija te vezir zatraži od bosanskih velikaša (begova i paša) da krenu u pomoć sultanu. Oni se skupljaju na Orlovom polju. Dolazi i Husein-beg Gradačević koji se na prolazu sastane s Mejrom, kćerkom Rustem-bega. Mejra i Husein se vole. Na rastanku Husein joj ostavi zlatnu amajliju: majčin dar.

Begovi odbiju pomoć sultanu. I sam Husein – pristaša Mahmudov – odbije se od sultana i vezira.

Na povratku Husein je htio zaprositi Mejru, no stigao je kasno: to je već učinio Ali-paša Vidaić. Ne znajući za ljubav kćerke i Huseina, Rustem-beg je obećao Mejru Vidaiću. Jedini način da dođe do Mejre jeste – otmica!

Husein napadne svatove, ali bijaše mu trud uzaludan: u dvoboju pobijedi ga Ali-paša. I Mejra bje njegova.

Godine 1829, stiže u Bosnu novi vezir: lukavi Morali-paša. On prvo pobudi u Vidaiću želju za srebreničkim pašalukom, a kad je ovaj pošao da osvoji Srebrenicu, Mahmud aga (bratić Vidaićev a saveznik Morali-paše) zasjedne u Zvorniku, u utvrdi Vidaićevoj! Vidaić ga napadne u Zvorniku i već bi grad bio povratio da ga iza leđa nije napao Husein. U bitki pogine Mejra, a Vidaić se preda Huseinu. Na Mejrinu grobu oni se pobrate.

Husein je postao najžešći protivnik sultanov: on drži da sultan želi zavaditi bosanske begove kako bi zatim neograničeno mogao vladati. Husein se stoga stavi na čelo pobune bosanskih begova. Poziva na ustanak, proglas potpisuje: »Zmaj od Bosne«.

U proljeće 1831. plane ustanak koji Husein uspješno vodi: zarobi i vezira (ovaj kasnije uz pomoć Huseinova prijatelja bega Zlatarevića pobjegne), potuče jedan dio vojske velikog vezira, a zatim se vrati u Bosnu pošto sultan obeća poštivati bosanske zahtjeve i imenova Huseina vezirom. O svemu tome obećao je ubrzo poslati ferman. No ferman ne stiže iako u Bosni Husein nesmetano vlada. Ali njegov neprijatelj ne miruje – širi različite glasine, svadi nekadanje prijatelje itd.; pogotovu je Husein izgubio dragocjeno vrijeme u ljubavi s lijepom Marijom Vidas. No, ona ga je ipak morala napustiti iako ga je voljela. Jer na Huseina ide Kara-Mahmud koga sultan imenova vezirom Bosne!

Kara-Mahmudu nije Husein mogao suprotstaviti znatnu snagu. Ipak se junački odupirao. Naposljetku se s najvjernijima povukao u Austriju. Tu čeka sultanovu odluku. Sultan je sve pomilovao osim njega. I tako je Husein-beg umro u zatočeništvu u Traperuntu.

12. Eugen Kumičić: *Olga i Lina* – »Sloboda«, 1881.

U glasovitoj kupelji N. barun Alfred udvara Olgi Milić, kćerki bogate i još mlade udovice Klare Milić. No on više udvara hiljadarkama bogate Klare (čiji je ljubavnik – Kumičić to daje naslutiti) negoli mladoj i nevinoj Olgi.

Ali Klara je našla novog ljubavnika – kapetana Smidta. Odlazi iz kupelji u Zagreb. U Zagrebu Olga sreće svoje prijatelje: Dragutina i Milku Radić. Dragutin voli Olgu.

Alfred se u međuvremenu zaljubio u ljepoticu Linu koja je u kupelj došla sa svojim »ocem« Josipom Steinerom. Od Alfreda Lina izmamluje novaca, njegova strast pak iz dana u dan raste. Ona istovremeno živi s lijepim slikarom Mariom. Upravo kad je trebalo da Alfred dođe u

intimniji kontakt s Linom, ona nestane! Otputovala je u Italiju. Artur – prijatelj Linin i Alfredov a nećak Steinerov – smiruje Alfreda a zatim i on nestane.

Lina je u Parizu. Nakon lutanja Italijom i Alfred dođe u Pariz. Sasvim slučajno naide na Linu koja je sada ljubavnica moćnoga Mornya. Ali Lini nije taj susret drag i »za tren užitka« policijski inspektor protjera Alfreda!

Alfred je u Beču. Odao se vinu i zlim ženama. Sve je niže padao. Jednog dana sretne Linina »oca« Josipa Steinera koji mu otkrije da on nije nikakav Linin otac već je bio Linin ljubavnik! Tada Alfred pomisli na samoubojstvo. Ne može vjerovati u ono što mu je rekao Steiner. I jednog dana naide na Linu. Kad se Morny zasitio Line, bila je i ona protjerana!

Artur i Lina uvjere Alfreda da je Steiner izmislio onu priču o »ljubavniku« zbog toga što se stidi Line: ona je njegova nezakonita kći!

Tu noć bila je Alfredova!

Lina je postigla na taj način ono što je htjela: Alfred je sada posve lud za njom. Ona od njega zatraži: oženit će Olgu i tako povećati bogatstvo.

U međuvremenu Klara je našla novog ljubavnika. To je Ferdinand, činovnik iz gruntovnice. Dok se Alfred nije javljao, Olga je bila sretna: uživala je u društvu Dragutina i Milke. Te je godine Olga osjetila da voli Dragutina ali nije znala da li i on nju ljubi.

Strahovala je. I taj je strah bio opravdan. Stigao je Alfred, njen »zaručnik«. Sada on traži definitivno njenu ruku. Ona mu otvoreno kaže da ga ne voli, ali je majka sili na udaju. Predaje se svom nesretnom udesu. Međutim, onoga trenutka kad sazna da je Dragutin voli, ona odbije brak s Alfredom: preobrazila ju je snaga ljubavi. Na Alfredovu imanju Klara i Alfred smisle pakleni plan. Alfred obeščasti Olgu: sada nije imala drugog izlaza – morala je poći za Alfreda.

Dva tjedna kasnije već su bili u Beču. Tada Artur dođe na »genijalnu« zamisao: udati Klaru za baruna Steinera. Tašta Klara to jedva dočeka. Postavši Steinerova žena, ona je još više trošila. No ubrzo Steiner umre a Olga dobije sina: Milana. Oboli. Umire na Alfredovu imanju. Alfred je već davno prestao voljeti Linu, ali je se boji. Lina mrzi Olgu: nije mogla dočekati njenu smrt – zadavi je.

Zatim se vjenča s Alfredom. S njim ima kćer Idu. Imanje je Alfredovo međutim ubrzo propalo i oni padnu u bijedu. Alfred umre, a Artur i Lina odu iz Beča. Klara se pak vrati u Beč, jer se i njeno imanje rasturilo. Ona otvori javnu kuću. K sebi je uzela malog Milana.

Dvadeset godina kasnije:

Već pokvareni Milan uđe u jednu javnu kuću u Milanu. Žena s kojom je spavao bila je – njegova setra: Ida! On ubije i uju i sebe. Nad njima ridali su vlasnici javne kuće Lina i Artur.